

KARL MARX
FRIEDRICH ENGELS

Nemačka ideologija

Kritika najnovije nemačke filozofije
u licu njenih predstavnika
Feuerbacha, B. Bauera i Stirnera
i nemačkog socijalizma
u licu raznih njegovih proroka^[2]

I knjiga

Kritika najnovije nemačke filozofije
u licu njenih predstavnika Feuerbacha,
B. Bauera i Stirnera

/

Predgovor

Ljudi su do sada stalno stvarali lažne predstave o sebi samima, o tome šta jesu ili šta treba da budu. U skladu sa svojim predstavama o bogu, o normalnom čoveku itd. ustrojili su svoje odnose. Proizvodi njihove glave prerasli su njih same. Oni, tvorci, priklonili su se pred svojim tvorevinama. Oslobodimo ih priviđenja, ideja, dogmi, bića iz uobrazilje, pod čijim jarmom propadaju. Pobunimo se protiv te vladavine misli. Naučimo ih da te iluzije zamene mislima koje odgovaraju biću čoveka, kaže jedan, da se prema njima kritički odnose, kaže drugi, da ih sebi izbiju iz glave, kaže treći, i — postojeća stvarnost će se srušiti.

Ove bezazlene i detinjaste maštarije čine jezgro novije mladohegelovske filozofije, koja se u Nemačkoj ne samo u javnosti prima sa užasom i strahopoštovanjem, već koju i sami *filozofski heroji* propovedaju sa svečanom svešču o opasnosti svetskog prevrata i prestupničkoj bezobzirnosti. Cilj prve knjige ove publikacije je da skine masku sa ovih ovaca koje sebe smatraju vukovima i za koje drugi veruju da su takvi, da pokaže da oni samo na filozofski način blejeći ponavljaju predstave nemačkih građana, da hvalisanja tih filozofskih tumača samo odražavaju bedu stvarnih nemačkih prilika. Njen cilj je da izvrgne ruglu i diskredituje ovu filozofsku borbu sa senkama stvarnosti, borbu koja odgovara ukusu sanjalačkog i dremljivog nemačkog naroda.

Neki čestiti čovek uobrazio je jednom da se ljudi dave u vodi samo zato što su opsednuti *mišlju o težini*. Kad bi tu predstavu izbili sebi iz glave, recimo proglasivši je za praznovernu, religioznu predstavu, oni bi se oslobodili svake opasnosti da se utope u vodi. Čitavog svog života on se borio protiv iluzije težine, o čijim mu je štetnim posledicama statistika neprestano davala nove i mnogobrojne dokaze. Taj čestiti čovek je predstavljao tip novih nemačkih revolucionarnih filozofa.*

* [U rukopisu precrtano:] Nemački idealizam se ni po čemu specifičnom ne razlikuje od ideologije ostalih naroda. I ova smatra da svetom gospodare ideje,

da su ideje i pojmovi određujući principi, da određene misli predstavljaju misteriju materijalnog sveta dostupnu filozofima.

Hegel je dovršio pozitivni idealizam. Kod njega se nije samo čitav materijalni svet pretvorio u svet misli i čitava istorija u istoriju misli. On se ne zadovoljava samo time da registruje stvari mišljenja, on pokušava da prikaže i akt proizvodnje.

Silom probuđeni iz svog sveta snova, nemački filozofi protestuju protiv sveta misli, kome oni predstavu o stvarnom, telesnom . . .

Svi nemački filozofski kritičari tvrde da su ideje, predstave, pojmovi dosad gospodarili stvarnim ljudima i odlučivali o njihovoj sudbini, da je stvarni svet proizvod sveta ideja. Tako je bilo do ovog trenutka, ali tako više neće biti. Oni se međusobno razlikuju po načinu na koji žele da spasu čovečanstvo, koje, po njihovom mišljenju, toliko stenje pod vlašću sopstvenih fiksnih ideja; međusobno se razlikuju po tome šta proglašavaju za fiksne ideje; jedinstveni su u svojoj veri u tu vladavinu misli, jedinstveni u veri da njihov kritički način mišljenja mora doneti propast postojećem, pa bilo da smatraju da je za to dovoljna njihova izolovana delatnost mišljenja, bilo da žele da osvoje opštu svest.

Verovanje da je realni svet proizvod idejnog sveta, da je svet ideja . . .

Pokolebani u svom hegelovskom misaonom svetu, nemački filozofi protestuju protiv vladavine misli, ideja, predstava, koje su dosad, po njihovom mišljenju, tj. po *Hegelovoj iluziji*, proizvodile stvarni svet, određivale njegovu sudbinu, gospodarile njime. Oni ulažu protest i skapavaju . . .

Po Hegelovom sistemu ideje, misli, pojmovi su proizvodili stvarni život ljudi, njihov materijalni svet, njihove realne odnose, određivali ih i gospodarili njima. Njegovi buntovni učenici preuzimaju to od njega . . .

I

Feuerbach

Suprotnost materijalističkog i idealističkog gledišta^[3]

[1]^[4]

||1| Kako objavljuju nemački ideolozi, Nemačka je u toku poslednjih godina preživela prevrat kakvom nema ravna. Proces raspadanja Hegelovog sistema, proces koji je započeo sa Straußom, pretvorio se u vrenje u celom svetu i njime su bile zahvaćene sve »sile prošlosti«. U opštem haosu stvarale su se moćne države i začas iščezavale, heroji su se pomaljali u trenutku, a smeliji i moćniji suparnici ih potiskivali u predašnju pomrčinu. Bila je to revolucija prema kojoj je francuska revolucija obična dečja igra, bila je to svetska borba, pred kojom borbe dijadoha^[5] izgledaju kao tričarija. S nečuvenom žurbom su jedni principi potiskivali druge, jedni heroji misli obarali druge, i u toku tri godine, od 1842. do 1845, u Nemačkoj je raščišćeno više nego dotada u toku tri stoleća.

I sve se to, kažu, odigralo u oblasti čiste misli*.

U svakom slučaju, reč je o jednom zanimljivom događaju: o procesu raspadanja apsolutnog duha**. Kad se ugasila poslednja iskra života, razni sastavni delovi ovog caput mortuum¹ počeli su da

* [U rukopisu precrtano:] Naravno, profani spoljni svet nije saznao ništa o tome, jer čitav taj događaj koji potresa svet u osnovi se ticao samo procesa raspadanja apsolutnog duha.

** [U rukopisu precrtano:] Čauš i oglašivač pogreba, kritičar nije smeo da izostane, koji se kao reziduum velikih oslobodilačkih ratova [protiv Napoleona]

¹ mrtva glava, leš

se raspadaju, stupili u nova jedinjenja i obrazovali nove supstance. Industrijalci filozofije, koji su dotad živeli od eksploatacije apsolutnog duha, bacili su se sada na ta nova jedinjenja. Svako od njih je s najvećom revnošću krčmio deo koji mu je zapao. Ovo nije moglo proći bez konkurencije. Ona je na početku bila prilično građanska i solidna. Kasnije, kad je nemačko tržište bilo prezasićeno a roba uprkos svim naporima nije nailazila na prođu na svetskom tržištu, ceo posao je, na uobičajen nemački način, pokvaren fabričkom i prividnom proizvodnjom, pogoršanjem kvaliteta, patvorenjem sirovine, falsifikovanjem etiketa, prividnim kupovinama, upotrebom uslužnih menica i kreditnim sistemom lišenim svake realne osnove. Konkurencija se pretvorila u ogorčenu borbu, koju nam sada veličaju i uzdižu kao prevrat svetskoistorijskog značaja, kao tvorca najkrupnijih rezultata i dostignuća.

Da bi se pravilno ocenila ova filozofska vašarska dreka, koja čak i u grudima časnog nemačkog građanina budi blagotvorno nacionalno osećanje, da bi se jasno predstavila ništavnost, lokalna* ograničenost celog tog mladohegelovskog pokreta, a naročito tragi-komičan kontrast između stvarnih podviga ovih junaka i iluzija o tim podvizima, nužno je baciti pogled na čitav taj spektakl sa stanovišta koje se nalazi van Nemačke**.

A. Ideologija uopšte, nemačka posebno

||2| Nemačka kritika sve do svojih najnovijih napora nije napuštala tlo filozofije. Ona je bila ne samo daleko od toga da ispituje svoje opšte filozofske pretpostavke, — već su i sva njena pitanja ponikla na tlu jednog određenog filozofskog sistema, Hegelovog sistema. Mistifikacija se krila ne samo u njenim odgovorima već i u samim pitanjima. Ova zavisnost od Hegela je razlog što nijedan od tih novijih kritičara nije čak ni pokušao da podvrgne svestranoj kritici Hegelov sistem, iako svaki od njih tvrdi da je prevazišao Hegela. Njihova polemika protiv Hegela i njihova uzajamna polemika zadovoljava se time

* [U rukopisu precrtano:] (i nacionalna)

** [U rukopisu precrtano:] Stoga pre specijalne kritike pojedinih predstavnika ovog pokreta dajemo neke opšte primedbe (o nemačkoj filozofiji i čitavoj ideologiji). (Te primedbe će biti dovoljne da okarakterišu stanovište naše kritike u onoj meri u kojoj je to nužno za razumevanje i obrazlaganje daljih pojedinačnih kritika. Mi stavljamo te primedbe upravo u vezi s poglavljem o *Feuerbachu* zato što je on jedini koji je učinio bar neki napredak i čije se stvari mogu razmotriti de bonne foi [dobronamerno]), koje će bolje osvetliti ideološke pretpostavke zajedničke svima njima.

što svaki od njih izvlači jednu stranu Hegelovog sistema i okreće je kako protiv celog sistema tako i protiv onih strana koje su izvukli drugi. Na početku su vadili čiste, nefalsifikovane Hegelove kategorije, kao što su supstancija i samosvest, a kasnije su obesvećivali te kategorije svetovnijim imenima, kao što su rod, jedini — jedinstveni,¹ čovek itd.

Čitava nemačka filozofska kritika od Strauša do Stirnera svodi se na kritiku *religioznih* predstava.* Polazilo se od stvarne religije i prave teologije. Zatim je na razne načine određivano šta je religiozna svest, religiozna predstava. Napredak se sastojao u tome da se i navodno vladajuće metafizičke, političke, pravne, moralne i druge predstave podvedu pod sferu religioznih ili teoloških predstava; isto tako, da se politička, pravna, moralna svest proglašava za religioznu ili teološku svest, a politički, pravni, moralni čovek, u krajnjoj liniji »čovek kao takav«, za religioznog. Unapred se pretpostavljala vladavina religije. Postepeno je svaki vladajući odnos proglašavan za odnos religije i pretvaran u kult, kult prava, kult države itd. Na sve strane — samo dogme i vere u dogme. Svet je kanonisan u sve većim razmerama, sve dok ga prečasni sveti Max nije en bloc proglasio svetim, kako bi ga se jednom zauvek mogao otarasiti.

Starohegelovci su *shvatali* sve, čim bi se to svelo na neku Hegelovu logičku kategoriju. Mladohegelovci su *kritikovali* sve, podmećući svuda religiozne predstave ili proglašavajući sve teološkim. Mladohegelovcima i starohegelovcima je zajednička vera da u postojećem svetu vladaju religija, pojmovi, opšte. Samo što se jedni bore protiv te vladavine kao uzurpacije, a drugi je veličaju kao zakonitu.

Kako se kod ovih mladohegelovaca predstave, misli, pojmovi, uopšte proizvodi svesti, koju su oni pretvorili u nešto samostalno, smatraju pravim okovima ljudi, isto onako kako ih kod starohegelovaca proglašavaju istinskim sponama ljudskog društva, — to je razumljivo i da se mladohegelovci moraju boriti samo protiv ovih iluzija svesti**. Kako su u njihovoj uobrazilji odnosi ljudi, sve ono

* [U rukopisu precrtano:], koja je pretendovala na to da bude apsolutni spasilac sveta od svakog zla. Na religiju se stalno gledalo i prema njoj odnosilo kao prema poslednjem uzroku svih odnosa mrskih tim filozofima, kao prema krvnom neprijatelju.

** [U rukopisu precrtano:] i da je cilj kome teže izmena dominantne svesti

¹ Ovaj termin potiče od Maxa Stirnera, čije glavno delo nosi naslov *Der Einzige und sein Eigentum* (Jedini i njegova svojina). Pošto *einzig* u nemačkom znači i *jedini* i *jedinstveni*, Marx se u svojoj polemici, punoj ironije, obilno koristi ovom dvoznačnošću i neprevodljivom igrom reči u vezi s njom. U našem prevodu je upotrebljen termin *jedinstveni* jer je bogatiji sadržajem i zato prikladniji nego *jedini*.

što oni čine i rade, njihovi okovi i granice, proizvodi njihove svesti, — to im mladohegelovci dosledno postavljaju moralni zahtev da svoju sadašnju svest zamene ljudskom, kritičkom ili egoističkom svešću i tako uklone svoje granice. Taj zahtev za promenom svesti svodi se na zahtev za drugačijim tumačenjem postojećeg, — što znači priznati postojeće tumačeći ga na drugi način. Mladohegelovski ideolozi su, uprkos svojim frazama koje tobože »potresaju svet«, najveći konzervativci. Najmlađi među njima su našli tačan izraz za svoju delatnost kad tvrde da se bore samo protiv »frazama«. Oni jedino zaboravljaju da tim frazama protivstavljaju opet samo fraze, i da se ni u kom slučaju ne bore protiv stvarnog postojećeg sveta, ako se bore samo protiv fraza tog sveta. Jedini rezultat do koga je ta filozofska kritika mogla doći bila su neka razjašnjenja iz istorije religije u vezi sa hrišćanstvom, koja su uz to još i jednostrana; sve njihove ostale tvrdnje predstavljaju samo nove ukrase na njihovoj pretenziji da su tim beznačajnim razjašnjenjima učinili otkrića svetskoistorijskog značaja.

Nijednom od ovih filozofa nije palo na um da se zapita u kakvoj je vezi nemačka filozofija sa nemačkom stvarnošću, a u kakvoj njihova kritika sa njihovim sopstvenim materijalnim svetom.

*

1. Ideologija uopšte, posebno nemačka filozofija

A*. Pretpostavke kojima počinjemo nisu proizvoljne, nisu dogme, to su stvarne pretpostavke koje se mogu apstrahovati samo u uobrazilji. To su stvarne individue, njihova delatnost i njihovi materijalni uslovi života, kako oni koje su zatekle, tako i uslovi koji su stvoreni njihovom sopstvenom delatnošću. Dakle, ove pretpostavke se mogu ustanoviti čisto empirijskim putem.

Prva pretpostavka cele ljudske istorije je, naravno, postojanje živih ljudskih individua.** Prema tome, prva konkretna stvar koju treba utvrditi je telesna organizacija tih individua i njihov time uslov-

* [U rukopisu precrtano:] Mi znamo samo za jednu jedinu nauku, nauku o istoriji. Istoriju je moguće posmatrati sa dve strane, podeliti je na istoriju prirode i istoriju ljudi. Međutim, te dve strane se ne smeju odvajati; sve dok ljudi budu postojali, uslovljavaće se uzajamno istorija prirode i istorija ljudi. Nas ovde ne interesuje istorija prirode, takozvana prirodna nauka; međutim, moraćemo se pozabaviti istorijom ljudi, pošto se skoro čitava ideologija svodi ili na pogrešno shvatanje te istorije ili na potpunu apstrakciju od nje. I sama ideologija je samo jedna od strana ove istorije.

** [U rukopisu precrtano:] Prvi *istorijski* akt tih individua po kome se one razlikuju od životinja nije to što one misle, već to što počinju *da proizvode svoja sredstva za život*.

ljen odnos prema ostaloj prirodi. Ovde, naravno, ne možemo ulaziti ni u fizička svojstva samih ljudi, ni u prirodne uslove, geološke, orografsko-hidrografske, klimatske i druge uslove koje su ljudi zatekli.* Svaka historiografija mora početi od tih prirodnih osnova i modifikacija kroz koje one prolaze u toku istorije zahvaljujući delatnosti ljudi.

Ljude je moguće razlikovati od životinja po svesti, po religiji, po bilo čemu drugom. Oni sami počinju da se razlikuju od životinja čim počnu da *proizvode* svoja sredstva za život, — korak koji je uslovljen njihovom telesnom organizacijom. Proizvođači svoja sredstva za život, ljudi posredno proizvode i svoj materijalni život.

Način na koji ljudi proizvode svoja sredstva za život zavisi pre svega od svojstva samih sredstava za život koja oni zatiču i koja treba reprodukovati. Ovaj način proizvodnje ne treba posmatrati samo jednostrano, kao reprodukciju fizičke egzistencije individua. On je, naprotiv, već određen način delatnosti tih individua, određen način na koji one manifestuju svoj život, njihov određeni *način života*. Kakva je manifestacija života tih individua, takve su i one same. Prema tome, to što one jesu poklapa se sa njihovom proizvodnjom, kako sa onim *što* one proizvode, tako i sa onim *kako* one proizvode. Dakle, od materijalnih uslova proizvodnje individua zavisi to šta one jesu.

Ta proizvodnja počinje tek s *porastom stanovništva*. Ona sama, opet, pretpostavlja međusobno *opštenje* individua. A oblik ovog opštenja je, opet, uslovljen proizvodnjom.^[6]

★

||3| Međusobni odnosi raznih nacija zavise od toga koliko je svaka od njih razvila svoje proizvodne snage, podelu rada i unutrašnje opštenje. Taj stav je opštepriznat. Ali ne samo odnos jedne nacije prema drugoj već i čitav unutrašnji sklop same nacije zavisi od stepnja razvitka njene proizvodnje i njenog unutrašnjeg i spoljašnjeg opštenja. U kojoj su meri razvijene proizvodne snage jedne nacije najbolje pokazuje stepen do koga je razvijena podela rada. Svaka nova proizvodna snaga, ukoliko ne predstavlja samo kvantitativno proširenje dotle već poznatih proizvodnih snaga (npr. krčenje zemljišta), ima za posledicu dalji razvitak podele rada.

Podela rada u okviru jedne nacije dovodi najpre do odvajanja industrijskog i komercijalnog od zemljoradničkog rada a time i do odvajanja *grada* od *sela* i do suprotnosti njihovih interesa. Njen dalji razvitak dovodi do odvajanja komercijalnog rada od industrijskog. Istovremeno, podela rada u okviru tih različitih grana dovodi do toga da se razvijaju razne podgrupe individua koje saraduju u određenim

* [U rukopisu precrtano:] Ali ti uslovi ne određuju samo prvobitnu, od prirode datu organizaciju ljudi, osobito rasne razlike, već i čitav njen dalji razvitak ili odsustvo razvitka sve do dana današnjeg.

radovima. Uzajamni odnos tih pojedinih podgrupa je uslovljen organizacijom zemljoradničkog, industrijskog i komercijalnog rada (patrijarhat, ropstvo, staleži, klase). Isti ovi odnosi se kod razvijenijeg opštenja ispoljavaju u uzajamnom odnosu različitih nacija.

Različiti razvojni stupnjevi podele rada predstavljaju isto tako i različite oblike svojine, tj. svaki stupanj podele rada određuje i uzajamne odnose individua u odnosu na materijal, oruđe i proizvod rada.

Prvi oblik svojine je plemenska svojina.^[7] Ona odgovara onom nerazvijenom stupnju proizvodnje na kome neki narod živi od lova i ribolova, od stočarstva ili, u najboljem slučaju, od zemljoradnje. U ovom poslednjem slučaju ona pretpostavlja veliku masu neobrađene zemlje. Podela rada je na ovom stupnju još uvek vrlo malo razvijena i svodi se na proširivanje prirodne podele rada koja postoji u porodici. Stoga se društvena struktura ograničava na dimenzije porodice: patrijarhalni plemenski glavari, njima potčinjeni pripadnici plemena, i najzad robovi. Ropstvo, koje u skrivenom vidu postoji u porodici, razvija se postepeno tek sa porastom stanovništva i potreba i sa proširenjem spoljašnjih veza, kako ratom tako i u vidu razmenske trgovine.

Drugi oblik je antička opštinska i državna svojina koja nastaje naročito zahvaljujući ujedinjenju većeg broja plemena u jedan *grad* putem ugovora ili osvajanja, i kod koje ropstvo i dalje postoji. Pored opštinske svojine razvija se već i pokretna, a kasnije i nepokretna privatna svojina, ali kao oblik koji odstupa od normalnog i koji je potčinjen opštinskoj svojini. Građani imaju samo u svojoj zajednici vlast nad robovima koji rade i već time su vezani za oblik opštinske svojine. To je zajednička privatna svojina aktivnih građana koji su u odnosu na robove prinuđeni da sačuvaju tu prirodnu vrstu asocijacije. Stoga se cela struktura društva, koja počiva na takvoj osnovi, a sa njom i vlast naroda ruši u onom stepenu u kome se razvija pre svega nepokretna privatna svojina. Podela rada je već razvijenija. Već nalazimo suprotnost između grada i sela, kasnije i suprotnost između država, od kojih jedne predstavljaju interese grada a druge interese sela, a u samim gradovima suprotnost između industrije i pomorske trgovine. Potpuno je razvijen klasni odnos između građana i robova.*

S razvitkom privatne svojine ovde se prvi put javljaju isti oni odnosi na koje ćemo opet — samo u većim razmerama — naići kod moderne privatne svojine. Na jednoj strani koncentracija privatne svojine, koja je u Rimu započela vrlo rano (dokaz je Licinijev agrarni zakon^[8]) i razvijala se veoma brzo počev od građanskih ratova i oso-

* [U rukopisu precrtano:], u rimskim plebejcima nalazimo prvo sitne posjednike, kasnije začetke proletarijata koji se, međutim, uopšte ne razvija dalje sa svog međupoložaja između imućnih građana i robova

bito pod imperatorima; na drugoj strani, u vezi sa tim, pretvaranje plebejskih sitnih seljaka u proletarijat, koji se, međutim, nije dalje samostalno razvijao sa svog međupoložaja između imućnih građana i robova.

Treći oblik je feudalna ili staleška svojina. Dok je antičko doba polazilo od *grada* i njegove male teritorije, srednji vek je polazio od *sela*. Tu promenu polazne tačke uslovio je mali broj stanovništva, rasutog na velikoj površini, a nisu ga naročito povećali ni osvajači. Stoga, nasuprot Grčkoj i Rimu, feudalni razvitak počinje na mnogo široj teritoriji, koju su pripremila rimska osvajanja i na početku s njima povezani razvoj zemljoradnje. Poslednja stoleća oronule Rimske Imperije i sama osvajanja varvara uništila su masu proizvodnih snaga; zemljoradnja je opala, industrija propala usled nemogućnosti prodaje, trgovina zamrla ili silom prekinuta, smanjio se broj seoskog i gradskog stanovništva. Ovi postojeći odnosi i time uslovljen način organizovanja osvajanja učinili su da se pod uticajem germanskog vojnog poretka razvije feudalna svojina. I ona, kao i plemenska i opštinska svojina, počiva na jednoj zajednici, ali nasuprot ovoj, kao klasa neposrednih proizvođača, ne stoje robovi, kao u antičko doba, već sitni seljaci — kmetovi. Uporedo sa potpunim razvojem feudalizma javlja se i suprotnost u odnosu na gradove. Hijerarhijska struktura zemljišnog poseda i s tim povezana oružana pratnja davali su plemstvu vlast nad kmetovima. Ova feudalna struktura bila je, kao i antička opštinska svojina, asocijacija protiv podvlašćene klase proizvođača; samo što su oblik asocijacije i odnos prema neposrednim proizvođačima bili različiti zato što su uslovi za proizvodnju bili različiti.

Ovoj feudalnoj strukturi zemljišnog poseda odgovarala je u *radovima* korporativna svojina, feudalna organizacija zanatstva. Svojina se ||4| ovde sastojala uglavnom od rada svakog pojedinca. Nužnost stvaranja asocijacije protiv udruženog pljačkaškog plemstva, potreba za zajedničkim tržišnim prostorijama, u doba kad je industrijalac u isto vreme bio i trgovac, sve veća konkurencija odbeglih kmetova koji su se slivali u gradove u procvatu, feudalna struktura cele zemlje, — sve to je dovelo do pojave *esnafa*; usled toga što su pojedine zanatlije postepeno štednjom stvarale mali kapital i što se broj tih zanatlija nije menjao s porastom stanovništva, razvijao se kalfenski i šegrt-ski odnos, koji je u gradovima stvorio hijerarhiju sličnu hijerarhiji na selu.

Prema tome, u eposi feudalizma glavna svojina sastojala se od svojine na zemlju sa kmetovskim radom vezanim za nju, s jedne strane, i od ličnog rada sa malim kapitalom koji gospodari radom kalfa, s druge strane. Struktura i jedne i druge forme bila je uslovljena ograničenim produkcionim odnosima — lošom i grubom obradom zemlje i industrijom koja je imala karakter zanata. Podele rada je bilo vrlo malo u periodu procvata feudalizma. U svakoj zemlji je postojala suprotnost između grada i sela; podela na staleže bila je, razume se,

veoma oštro izražena, ali osim podele na vladare, plemstvo, sveštenstvo i seljake — na selu — i na majstore, kalfe, šegrte, a ubrzo i siromašne nadničare — u gradovima — nije bilo neke značajnije podele. U zemljoradnji je tu podelu otežavala obrada zemlje po parcelama, uporedo s kojom se razvila domaća industrija samih seljaka; u industriji u okviru pojedinih zanata nije bilo uopšte nikakve podele rada, a i među raznim zanatima ta podela je bila veoma malo razvijena. U starijim gradovima postojala je od ranije podela rada između industrije i trgovine, a u novijim se razvila tek kasnije, kad su ti gradovi međusobno stupili u vezu.

Ujedinjavanje većih pokrajina u feudalna kraljevstva predstavljalo je potrebu i za zemljoposjedničko plemstvo i za gradove. Stoga je na čelu organizacije vladajuće klase, plemstva, svuda bio monarh.

★

||5| Dakle, stvari stoje ovako: određene individue*, koje se na određen način bave proizvodnom delatnošću, ulaze u ove određene društvene i političke odnose. Empirijsko posmatranje** mora u svakom pojedinom slučaju, empirijski i bez ikakve mistifikacije i spekulacije, otkriti vezu između društvene i političke strukture, s jedne strane, i proizvodnje, s druge. Društvena struktura i država stalno poniču iz životnog procesa određenih individua, ali ne onakvih individua kakve se mogu pojaviti u sopstvenoj ili tuđoj predstavi, već onakvih kakve one *stvarno* jesu, tj. kako deluju, materijalno proizvode, dakle, kako delaju u određenim materijalnim i od njihove volje nezavisnim granicama, pretpostavkama i uslovima.***

Proizvodnja ideja, predstava, svesti je najpre neposredno utkana u materijalnu delatnost i materijalno opštenje ljudi, jezik stvarnog života. Predstava, mišljenje, duhovno opštenje ljudi javljaju se ovde

* [U rukopisu precrtano:] u određenim produkcionim odnosima.

** [U rukopisu precrtano:], koje se prosto pridržava stvarnih činjenica.

*** [U rukopisu precrtano:] Predstave koje te individue stvaraju jesu predstave ili o njihovom odnosu prema prirodi ili o njihovom međusobnom odnosu ili o njihovom sopstvenom kvalitetu. Jasno je da su u svim ovim slučajevima te predstave — stvarni ili iluzorni — svesni izraz njihovih stvarnih odnosa i delatnosti, njihove proizvodnje, njihovog opštenja, <njihove> njihovog društvenog i političkog <organizacije> ponašanja. Obrnuta pretpostavka je moguća samo ako se pored duha stvarnih, materijalno uslovljenih individua pretpostavi još jedan poseban duh. Ako je svesni izraz stvarnih odnosa tih individua iluzoran, ako one u svojim predstavama postavljaju svoju stvarnost na glavu, onda je to, opet, posledica njihovog ograničenog načina materijalne delatnosti i njihovih ograničenih društvenih odnosa koji odatle proizlaze.

još kao neposredan proizvod njihovog materijalnog opštenja. To isto važi i za duhovnu proizvodnju, onakvu kakva se pokazuje u jeziku politike, zakona, morala, religije, metafizike itd. jednog naroda. Ljudi su proizvođači svojih predstava, ideja itd.* — ali to su stvarni, delotvorni ljudi, onakvi kakvi su uslovljeni određenim razvitkom svojih proizvodnih snaga i opštenja koje odgovara tim snagama — sve do najdaljih formacija tog opštenja. Svest nikad ne može biti ništa drugo do svesno bivstvovanje, a bivstvovanje ljudi je stvarni proces njihovog života. Ako su u celokupnoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi postavljeni na glavu, kao u kakvoj camera obscura, ovaj fenomen proizlazi iz istorijskog procesa njihovog života, isto tako kao što i obrnuta slika predmeta na mrežnjači oka proizlazi iz neposrednog fizičkog procesa njihovog života.

Sasvim suprotno nemačkoj filozofiji, koja se spušta sa neba na zemlju, ovde se sa zemlje podiže na nebo. To jest, ne polazi se od onoga što ljudi govore, uobražavaju, sebi predstavljaju, a ni od ljudi koji postoje samo u rečima, mislima, uobrazilji, predstavi, da bi se od njih stiglo do stvarnih ljudi; polazi se od stvarno delotvornih ljudi i iz stvarnog procesa njihovog života izvodi se i razvitak ideoloških refleksa i odjeka tog životnog procesa. I maglovite tvorevine u mozgu ljudi predstavljaju neophodne sublimite materijalnog procesa njihovog života, procesa koji se može empirijski ustanoviti, a vezan je za materijalne pretpostavke. Moral, religija, metafizika i ostala ideologija, i oblici svesti koji njima odgovaraju time gube privid samostalnosti. Oni nemaju istoriju, nemaju razvitak, već ljudi koji razvijaju svoju materijalnu proizvodnju i svoje materijalno opštenje menjaju zajedno sa tom svojom stvarnošću i svoje mišljenje i proizvode svog mišljenja. Ne određuje svest život, već život određuje svest. Pri prvom načinu posmatranja polazi se od svesti kao žive individue, pri drugom, koji odgovara stvarnom životu, od samih stvarnih živih individua i svest se posmatra samo kao *njihova* svest.**

Taj način posmatranja nije bez pretpostavki. On polazi od stvarnih pretpostavki, on ih ni za trenutak ne napušta. Njegove pretpostavke su ljudi, uzeti ne u nekakvoj fantastičnoj izolovanosti i fiksnosti, već u njihovom stvarnom, empirijski opažajnom procesu razvitka pod određenim uslovima. Čim se počne prikazivati ovaj aktivni proces života, istorija prestaje da bude skup mrtvih fakata, kao kod empiričara^[9] koji su sami još apstraktni, ili zamišljena akcija zamišljenih subjekata, kao kod idealista.

* [U rukopisu precrtano:] i to ljudi onakvi kakvi su uslovljeni načinom proizvodnje svog materijalnog života, svojim materijalnim opštenjem i njegovim daljim izgrađivanjem u društvenoj i političkoj strukturi.

** [Prvobitna varijanta rukopisa:] samo kao svest tih individua koje praktično delaju

Dakle, tamo gde prestaje spekulacija, u stvarnom životu, počinje stvarna, pozitivna nauka, prikazivanje praktične delatnosti, praktičnog procesa razvitka ljudi. Prestaju fraze o svesti, na njihovo mesto mora doći stvarno znanje. S prikazivanjem stvarnosti samostalna filozofija gubi svoj medijum postojanja. Na njeno mesto u krajnjem slučaju može doći rezime najopštijih rezultata koji se mogu apstrahovati iz posmatranja istorijskog razvitka ljudi. Ove apstrakcije za sebe, odvojene od stvarne istorije, nemaju nikakvu vrednost. One mogu poslužiti samo za to da olakšaju sređivanje istorijske građe, da označe redosled pojedinih njenih slojeva. Ali one nikako ne daju recept ili shemu po kojoj se mogu preudeliti istorijske epohe, kao što to čini filozofija. Teškoća se, naprotiv, javlja tek onda kad se pristupi posmatranju i sređivanju građe*, bilo neke protekle epohe bilo sadašnjosti, kad se ona počne stvarno prikazivati. Uklanjanje tih teškoća je uslovljeno pretpostavkama koje se ovde nikako ne mogu dati, već proizlaze tek iz proučavanja stvarnog procesa života i akcije individua svake epohe. Mi ćemo ovde izvući neke od tih apstrakcija, koje upotrebljavamo nasuprot ideologiji, i razjasnićemo ih na istorijskim primerima.

[2]^[10]

||1|** Mi se, naravno, nećemo truditi*** da objašnjavamo našim mudrim filozofima da se u »oslobođenju« »čoveka« nije napredovalo ni za korak time što su oni filozofiju, teologiju, supstanciju i celo to smeće rastočili u »samosvest«, time što su »čoveka« oslobodili vlasti tih fraza kojoj nikad i nije robovao; da se stvarno oslobođenje ne može postići na drugi način nego u stvarnom svetu i stvarnim sredstvima†, da se ropstvo ne može ukinuti bez parne mašine i mule-

* [U rukopisu precrtano:] traženju stvarne, praktične uzajamne povezanosti između različitih slojeva.

** [U rukopisu precrtano:] . . . u *Svetoj porodici*^[11] je stalno opovrgavano da su sveti filozofi i teolozi stvorili »nesamostalnost individue«, »time što su« — sročili nekoliko otrcanih fraza o apsolutnom duhu. Kao da bi »individua« tj. svaki čovek mogao postati »nesamostalan«, zaista podignut »na nivo apsolutnog duha«, već i samim tim što bi neki torbari mislima, — koji spekulišu i koji su i sami došli do svojih filozofskih »mušica« ne preko »nesamostalnosti individue«, već na osnovu bednog socijalnog stanja, — nabrbjali to »individui«, naredili joj da odmah i bez razmišljanja pređe »u apsolutni duh«!

*** [Marxova napomena na margini:] *Feuerbach*

† [Marxova napomena na margini:] filozofsko i stvarno oslobođenje. — Čovek kao takav. Jedinstveni. Individua. — Geološki, hidrografski itd. uslovi. Čovečije telo. Potreba i rad.

-Jenny,^[10a] ni kmetstvo bez savršenije zemljoradnje, da se uopšte ljudi ne mogu osloboditi sve dok ne budu kadri da sebi pribavljaju jelo i piće, stan i odeću zadovoljavajućeg kvaliteta i kvantiteta. »Oslobođenje« je istorijsko delo, a ne delo misli, i njegovo ostvarenje je uslovljeno istorijskim odnosima, ni[voom]¹ industrije, trgo[vine]¹, [zemljo]¹radnje, opš[tenja . . .]¹ ||2| zatim kasnije, zavisno od različitih stupnjeva njihovog razvitka, besmislicu o supstanciji, subjektu, samosvesti i čistoj kritici isto koliko i versku i teološku besmislicu, i potom je uklanjaju kad se dovoljno razviju.* Naravno, u zemlji kakva je Nemačka, gde ima samo bednog istorijskog razvitka, ovakvi razvojni tokovi misli, ove ozarene i dokone tričarije zamenjuju nedostatak istorijskog razvitka, učvršćuju se, i protiv njih je nužna borba.** Ali to je borba lokalnog značaja.***

[. . .]² i u stvarnosti ||8| za *praktičnog* materijalistu tj. *komunistu* važno je to da se revolucioniše postojeći svet, da se praktično napadne postojeći poredak stvari i da se on izmeni.† Ako se kod Feuerbacha ponekad i mogu naći takvi pogledi, oni ipak nikad ne prelaze okvire pojedinačnih slutnji i na njegov opšti način gledanja imaju isuviše malo uticaja da bi se ovde mogli smatrati za nešto više od klica sposobnih za razviće. Feuerbachovo shvatanje^{††} čulnog sveta svodi se, s jedne strane, samo na posmatranje tog sveta i, s druge strane, samo na oset, on govori o »čovjeku kao takvom« umesto o »stvarnom

* [Marxova napomena na margini:] Fraze i stvarni pokret.

** [Marxova napomena na margini:] Značaj fraza za Nemačku.

*** [Prvobitna varijanta rukopisa:] Ali to je borba koja ima samo lokalni a ne i istorijski, opšti značaj, borba koja masi ljudi isto tako malo donosi nove rezultate koliko i borba civilizacije protiv varvarstva. [U rukopisu precrtano:] Sveti Bruno daje *Karakteristiku Ludwiga Feuerbacha* tj. popravljeno izdanje članka, već objavljenog u listu »Norddeutsche Blätter«. Feuerbach se prikazuje kao vitez »supstancije«, da bi se što reljefnije istakla Bauerova »samosvest«. Uopšte, ovaj se ponovo ograničava na to da o svima i svemu govori da su »supstancija«. Kod ove Feuerbachove transsupstancijacije sveti čovek skakuće sa Feuerbachovih spisa o Leibnizu i Bayle-u pravo na *Suštinu hrišćanstva* <i preskače članak protiv »pozitivne« filozofije u godišnjacima »Hallische Jahrbücher«>. Ovo je bila »omaška« »na svom mestu«. Naime, Feuerbach je ovde, nasuprot pozitivnim predstavnicima »supstancije«, otkrio celu mudrost »samosvesti« u vreme kad je sveti Bruno još spekulisao o bezgrešnom začecu. [Marxova napomena na margini:] Jezik je jezik st[varnosti].

† [Marxova napomena na margini:] *Feuerbach*

†† [Prvobitna varijanta rukopisa:] teorijsko »shvatanje«

¹ Rukopis oštećen. — ² Nedostaju stranice rukopisa koje je Marx obeležio sa 3, 4, 5, 6 i 7

istorijskom čoveku«. »Čovek kao takav« u stvari je »Nemac«. U prvom slučaju, u *posmatranju* čulnog sveta on se nužno sukobljava sa stvarima koje protivreče njegovoj svesti i njegovom osećanju, koje narušavaju harmoniju za koju on pretpostavlja da postoji kod svih delova čulnog sveta, a posebno harmoniju čoveka sa prirodom. Da bi ih uklonio, on mora da pribegne nekom dvostrukom posmatranju, na pola puta između profanog, koje vidi samo »ono što je jasno kao dan«, i višeg, filozofskog, koje sagleda »istinsku suštinu« stvari.* On ne vidi da čulni svet koji ga okružava nije neka neposredno odvajkada data, stalno jedna ista stvar, već proizvod industrije i društvenih prilika, i to istorijski proizvod, rezultat delatnosti čitavog niza generacija,** od kojih je svaka stajala na plećima prethodne, dalje razvijala svoju industriju i opštenje, i u skladu s izmenjenim potrebama menjala svoj društveni poredak. Njemu su čak i predmeti najprostije »čulne izvesnosti« dati samo zahvaljujući društvenom razvitku, industriji i komercijalnim vezama. Kao što je poznato, trešnja je, kao i skoro sve voćke uopšte, tek pre nekoliko vekova preneti u naš pojas zahvaljujući *trgovini* i stoga je tek ||9| zahvaljujući tom aktu određenog društva u određeno doba data Feuerbachovoj »čulnoj izvesnosti«***

Uostalom, u ovakvom shvatanju stvari, u kome se one uzimaju onakve kakve stvarno jesu i kako su se zbile, svaki dubokomisleni filozofski problem razrešava se jednostavno u empirijski fakat, kako će se niže još jasnije videti. Na primer, važno pitanje o odnosu čoveka prema prirodi (ili čak, kako Bruno kaže (str. 110), o »suprotnostima u prirodi i istoriji«,^[12] kao da su to dve međusobno odvojene »stvari«, kao da čovek nema uvek pred sobom istorijsku prirodu i prirodnu istoriju), — pitanje iz koga su ponikla sva »nedokučivo velika dela«^[13] o »supstanciji« i »samosvesti«, otpada samo po sebi ako se uvidi da je mnogohvaljeno »jedinstvo čoveka i prirode« oduvek postojalo u industriji i da je ono imalo različite vidove u svakoj eposi zavisno od slabijeg ili jačeg razvitka industrije, isto kao i »borba« čoveka s prirodom, sve do razvitka njegovih proizvodnih snaga na odgovarajućoj osnovi. Industrija i trgovina, proizvodnja i razmena sredstava potrebnih za život uslovljavaju, sa svoje strane, raspodelu, raščlanjavanje na razne društvene klase, i, obrnuto, one su u svojoj organizaciji

* [Engelsova napomena na margini:] N. B. Greška nije u tome što Feuerbach ono što je jasno kao dan, čulni *privid* podređuje čulnoj stvarnosti utvrđenopodrobnijim proučavanjem čulnog činjeničnog stanja, već u tome što on u krajnjoj liniji ne može da izađe na kraj sa čulnošću a da na nju ne gleda »očima« tj. kroz »naočare« *filozofa*.

** [Prvobitna varijanta rukopisa:] da je on u *svakoj* istorijskoj eposi rezultat delatnosti čitavog niza generacija

*** [Marxova napomena na margini:] *Feuerbach*.

uslovljene ovima. I otuda Feuerbach u Mančesteru, na primer, vidi samo fabrike i mašine, dok su se pre sto godina mogli videti samo kolovrati i razboji; ili u campagna di Roma otkriva samo pašnjake i baruštine, dok bi u doba Avgusta našao samo vinograde i vile rimskih kapitalista.* Feuerbach govori osobito o posmatranju prirodne nauke, on pominje tajne koje može otkriti samo oko fizičara i hemičara; ali šta bi bila prirodna nauka bez industrije i trgovine? Čak i ova »čista« prirodna nauka dobija svoj cilj, kao i svoj materijal, tek blagodareći trgovini i industriji, blagodareći čulnoj delatnosti ljudi.^[14] Ova delatnost, ovaj neprekidni čulni rad i stvaranje, ova proizvodnja je u toj meri osnova čitavog čulnog sveta, onakvog kakav sada postoji, da bi Feuerbach, kad bi se ona prekinula makar i za godinu dana, video ogromnu promenu ne samo u svetu prirode, već bi vrlo brzo primetio da nema ni čitavog sveta ljudi ni njegove (Feuerbachove) sopstvene moći opažanja, pa čak ni njegove sopstvene egzistencije. Svakako, pri tom se ne gubi prioritet spoljne prirode, i, svakako, sve to se ne ||10| primenjuje na prvobitne ljude rođene putem generatio aequivoca;¹ ali ovo razlikovanje ima smisla samo utoliko ukoliko se čovek posmatra kao nešto različito od prirode. Uostalom, ova priroda koja prethodi ljudskoj istoriji i nije ona priroda u kojoj živi Feuerbach, nije ona priroda koja, s izuzetkom možda na pojedinim australijskim koralnim ostrvima novijeg porekla, danas više nigde i ne postoji, pa prema tome ne postoji ni za Feuerbacha.

||9| Svakako, u poređenju sa »čistim« materijalistima, Feuerbachovo ||10| veliko preimućstvo je u tome što on uviđa da je i čovek »čulni predmet«; ali na stranu to što ga on shvata samo kao »čulni predmet«, a ne kao »čulnu delatnost«, pošto i tu ostaje na tlu teorije i shvata ljude ne u njihovoj datoj društvenoj povezanosti, ne u njihovim postojećim uslovima života koji su učinili da oni budu *ono* što jesu, — Feuerbach nikad ne stiže do aktivnih ljudi koji stvarno postoje, već zastaje kod apstrakcije »čovek« i postiže samo to da priznaje »stvarnog, individualnog, živog čoveka« u sferi osećanja, tj. on ne zna ni za kakve druge »ljudske odnose« »čoveka prema čoveku« osim ljubavi i prijateljstva i to idealizovanih.** On ne daje kritiku sadašnjih životnih odnosa. Dakle, on nikako ne uspeva da čulni svet shvati kao celokupnu živu čulnu *delatnost* individua koje ga sačinjavaju, i stoga je prinuđen da, videvši na primer umesto zdravih ljudi gomilu skrofuloznih, premorenih radom i tuberkuloznih pukih siromaha, pribegne »višem pogledu« i idealnom »izjednačavanju u rodu«,

* [Marxova napomena na margini:] *Feuerbach*

** [Marxova napomena na margini:] *F[euerbach]*

¹ praradanja

dakle da opet padne u idealizam upravo tamo gde komunistički materijalista vidi nužnost a u isto vreme i uslov preobražavanja, kako industrije tako i društvene strukture.*

Ukoliko je Feuerbach materijalista, istorija se kod njega ne pojavljuje, a ukoliko uzima u obzir istoriju, on nije materijalista. Kod njega su materijalizam i istorija međusobno sasvim odvojeni, što se, uostalom, vidi već iz onoga što je rečeno.**

Kad su u pitanju Nemci, koji nemaju nikakve pretpostavke, moramo početi time što ćemo utvrditi prvu pretpostavku svakog ljudskog postojanja, a prema tome i svake istorije,*** naime pretpostavku da ljudi moraju biti kadri da žive da bi mogli da »stvaraju istoriju«.† Ali za život su potrebni pre svega hrana i piće, stan, odeća i još ponešto drugo. Dakle, prvi istorijski čin je stvaranje sredstava za podmirenje ovih potreba, proizvodnja samog materijalnog života; i to je takav istorijski čin, osnovni uslov svake istorije, koji se još i sada, kao i pre hiljada godina, svakog dana i svakog časa mora ispunjavati samo zato da bi ljudi mogli da žive. Čak i kad je čulnost, kao kod svetog Bruna, svedena na štap, na minimum^[15], ona pretpostavlja delatnost, proizvodnju tog štapa. Stoga je pri svakom istorijskom tumačenju nužno prvo posmatrati ovu osnovnu činjenicu u svom njenom značenju i čitavom njenom obimu i odrediti joj mesto koje joj pripada. Kao što je poznato, Nemci ovo nisu nikad činili i stoga nikad nisu imali neku *zemaljsku* osnovu za istoriju, a, prema tome, ni istoričara. Mada su krajnje jednostrano shvatali vezu ove činjenice sa takozvanom istorijom, naročito dok su bili pod vlašću političke ideologije, Francuzi i Englezi su ipak učinili prve pokušaje da istoriografiji daju materijalističku osnovu, napisavši po prvi put istorije buržoaskog društva, trgovine i industrije.

Druga stvar je to ||12| da sama podmirena prva potreba, radnja podmirivanja i već stečeni instrument za podmirivanje dovode do novih potreba — i to proizvođenje novih potreba predstavlja prvi istorijski čin. Po ovome se odmah vidi čije je duhovno dete velika istorijska mudrost Nemaca koji smatraju da tamo gde im nedostaje pozitivna građa i gde se ne pretresaju ni teološke, ni političke ni literarne besmislice uopšte i nema istorije, već je to »predistorijsko doba«. Međutim, oni nam ne objašnjavaju kako se iz te besmislice »predistorije« prelazi u pravu istoriju, mada se, s druge strane, nji-

* [Marxova napomena na margini:] *Feuerbach*.

** [U rukopisu precrtano:] Ako se mi ovde ipak podrobno bavimo istorijom, to činimo zato što su Nemci navikli ||11| da pod rečima istorija i istorijsko podrazumevaju sve moguće, samo ne ono što je stvarno, za šta sjajan primer predstavlja sveti Bruno sa svojom propovedničkom rečitošću.

*** [Marxova napomena na margini:] *Istorija*.

† [Marxova napomena na margini:] *Hegel*. Geološki, hidrografski itd. uslovi. Ljudska tela. Potreba, rad.

hova istorijska spekulacija bacila naročito na ovu »predistoriju«, zato što veruje da je tu sigurna od zadiranja »grube činjenice« i istovremeno zato što ovde može pustiti na volju svojim spekulativnim težnjama i praviti i obarati hiljade hipoteza.

Treći odnos, koji ovde od početka ulazi u tok istorijskog razvitka, jeste odnos u kome ljudi, svakodnevno iznova stvarajući sopstveni život, počinju da stvaraju druge ljude, da se razmnožavaju — odnos između muškarca i žene, roditelja i dece, *porodica*. Ova porodica, koja je na početku jedini socijalni odnos, postaje kasnije, kad je povećanje potreba stvorilo nove društvene odnose a povećanje broja ljudi nove potrebe, podređen odnos (isključujući Nemačku), i tada se prema njoj mora odnositi i prikazivati je prema postojećim empirijskim činjenicama, a ne u skladu sa »pojmom porodice«, kako se to obično radi u Nemačkoj. Uostalom, ove tri strane socijalne delatnosti ne treba shvatiti kao tri različita stupnja, već upravo samo kao tri strane, ili, da bi Nemcima bilo jasno, kao tri »momenta« koja su istovremeno postojala od početka istorije i od vremena prvih ljudi, i koja još i danas važe u istoriji.

Proizvodnja života, kako sopstvenog — radom, tako i tuđeg — rađanjem, javlja se evo na samom početku kao dvojak ||13| odnos, — s jedne strane kao prirodan, a s druge kao društveni odnos, — društven u tom smislu što se tu podrazumeva zajedničko delanje više individua, bez obzira na to pod kojim uslovima, na koji način i u kom cilju. Odavde proizlazi da je jedan određeni način proizvodnje ili industrijski stupanj uvek povezan s određenim načinom zajedničkog delanja ili društvenim stupnjem (a sam taj način zajedničkog delanja predstavlja »proizvodnu snagu«), da mnoštvo tih ljudima dostupnih proizvodnih snaga uslovljava društveno stanje, i da se, prema tome, »istorija čovečanstva« uvek mora izučavati i obrađivati u vezi s istorijom industrije i razmene. Ali jasno je i to da je u Nemačkoj nemoguće pisati takvu istoriju pošto Nemcima za to nedostaje ne samo sposobnost shvatanja i građa, već i »čulna izvesnost«, i pošto se s one strane Rajne ne može steći nikakvo iskustvo u tim stvarima, jer tamo se više ne događa nikakva istorija. Dakle, od samog početka se pokazuje materijalistička veza među ljudima, uslovljena potrebama i načinom proizvodnje i stara koliko i sami ljudi, — veza koja stalno uzima nove oblike i, prema tome, predstavlja »istoriju«, a da i ne postoji bilo koja politička ili verska besmislica koja bi još posebno povezivala ljude.

Tek sada, pošto smo razmotrili već četiri momenta, četiri strane prvobitnih, istorijskih odnosa, otkrivamo da čovek ima i »svest«.*

* [Prvobitna varijanta rukopisa:] otkrivamo da čovek između ostalog ima i »duh« i da se taj »duh« »ispoljava« kao »svest« [Marxova napomena na margini:] Ljudi imaju istoriju jer moraju *proizvoditi* svoj život i to na *određen* način: to je uslovljeno njihovom fizičkom organizacijom; isto kao i njihova svest.

Ali ni nju čovek nema od samog početka kao »čistu« svest. »Duh« je od samog početka ||14| proklet da bude »opterećen« materijom, koja se ovde javlja u vidu uskomešanih slojeva vazduha, zvukova, jednom rečju — jezika. Jezik je isto toliko star koliko i svest — jezik *jeste* praktična, stvarna svest koja postoji za druge ljude, i prema tome postoji i za mene samog, i jezik nastaje, kao i svest, tek iz potrebe, iz nužnosti opštenja sa drugim ljudima.*^[16] Tamo gde postoji neki odnos, on postoji za mene, »životinja« se ne »odnosi« ni prema čemu i uopšte se ne odnosi. Za životinju njen odnos prema drugima ne postoji kao odnos. Svest je, dakle, već od samog početka društveni proizvod i ostaje to sve dok ljudi uopšte postoje. Svest je, naravno, prvo samo svest o *najbližoj* čulnoj okolini i svest o ograničenoj vezi sa drugim osobama i stvarima, van individue koja počinje da stiče svest o sebi; to je u isto vreme svest o prirodi koja [priroda] na početku stoji nasuprot ljudima kao sasvim strana, svemoćna i nepriko-snovena sila prema kojoj se ljudi odnose čisto životinjski, prema kojoj osećaju strahopoštovanje kao stoka; prema tome, to je čisto životinjska svest o prirodi (prirodna religija)** — i, s druge strane, svest o nužnosti da se stupi u vezu sa okolnim individuama, početak svesti o tome da čovek uopšte živi u društvu. Taj početak ima životinjski karakter isto onoliko koliko ga ima i sam društveni život na tome stupnju; to je puka svest o čoporu i čovek se tu razlikuje od ovna samo po tome što mu svest zamenjuje instinkt, ili po tome što je njegov instinkt svestan. Ta svest ovna ili plemenska svest razvija se i izgrađuje zahvaljujući povećanju produktivnosti, povećanju potreba i porastu stanovništva ||14| koje se nalazi u osnovi i jednog i drugog. Time se razvija i podela rada, koja na početku nije bila ništa drugo do podela rada u polnom aktu, a zatim podela rada koja se zahvaljujući prirodnim sposobnostima (npr. fizičkoj snazi), potrebama, slučajnostima itd. itd. vrši sama po sebi ili »prirodno«***. Podela rada postaje stvarno podela tek od onog trenutka kad se javlja podela materijalnog i duhovnog rada.† Od tog trenutka svest *može* stvarno uobraziti da je nešto drugo a ne svest o postojećoj praksi, da stvarno

* [U rukopisu precrtano:] Moj odnos prema mojoj okolini je moja svest.

** [Marxova napomena na margini:] Ovde se odmah vidi: Ova prirodna religija ili ovaj određeni odnos prema prirodi uslovljen je oblikom društva i obrnuto. I ovde, kao i svuda, identitet prirode i čoveka pokazuje se i u tome što ograničen odnos ljudi prema prirodi uslovljava njihov ograničen međusobni odnos, a njihov ograničen međusobni odnos uslovljava njihov ograničen odnos prema prirodi, upravo zato što istorija još gotovo nimalo nije izmenila prirodu.

*** [U rukopisu precrtana Marxova napomena na margini:] Ljudi razvijaju svest u okviru stvarnog istorijskog razvitka.

† [Marxova napomena na margini:] S tim se poklapa prvi oblik ideologa, *popovi*.

nešto predstavlja, a da ne predstavlja nešto što je stvarno, — od tog trenutka svest je kadra da se emancipuje od sveta i pređe na obrazovanje »čiste« teorije, teologije, filozofije, morala itd. Ali čak i kad ova teorija, teologija, filozofija, moral itd. dođu u protivrečnost sa postojećim odnosima, to se može dogoditi samo na taj način što su postojeći društveni odnosi došli u protivrečnost sa postojećom proizvodnom snagom; to se, uostalom, u jednom određenom nacionalnom krugu odnosa može dogoditi i na taj način što se protivrečnost ne javlja u ovim nacionalnim granicama, već između ove nacionalne svesti i prakse drugih nacija, tj. između nacionalne i opšte svesti neke nacije (kao sada u Nemačkoj),* kad se — zbog toga što se ova protivrečnost prividno javlja samo kao protivrečnost u okviru nacionalne svesti, — ovoj naciji čini da se borba svodi na to na||16|cionalno đubre, upravo zato što je ta nacija po sebi i za sebe đubre.¹ Uostalom, sasvim je svejedno šta radi sama svest; iz sve te pogani dobijamo samo jedan rezultat — da ta tri momenta: proizvodna snaga, društveno stanje i svest mogu i moraju postati međusobno protivrečni, jer *podela rada* omogućava, čak čini realnim, da duhovna i materijalna delatnost,** uživanje i rad, proizvodnja i potrošnja, padnu u deo različitim individuama, a mogućnost da oni međusobno ne dođu u protivrečnost nalazi se samo u tome da se ukine podela rada. Uostalom, po sebi se razume da su »priviđenja«, »veze«, »više biće«, »pojam«, »nedoumica« čisto idealistički spekulativni duhovni izraz, predstava prividno izolovanih individua, predstava o jakim empirijskim okovima i granicama u kojima se kreće način proizvodnje života i s njim povezan oblik opštenja.***

S podelom rada, u kojoj su date sve te protivrečnosti i koja, opet, počiva na prirodnoj podeli rada u porodici i razlučivanju društva na podvojene, međusobno suprotne porodice, data je u isto vreme i raspodela, i to *nejednaka*, kako kvantitativna tako i kvalitativna raspodela rada i njegovih proizvoda, dakle svojina, čija je ||17| klica, čiji se prvi oblik nalazi već u porodici, gde su žena i deca robovi muškarca. Istina, još vrlo primitivno i latentno, ovo ropstvo u poro-

* [Marxova napomena na margini:] *Religija*. Nemci sa *ideologijom* kao takvom.

** [U rukopisu precrtano:] delatnost i mišljenje, tj. delatnost bez misli i misao bez dela.

*** [U rukopisu precrtano:] Ovaj idealistički izraz postojećih ekonomskih granica postoji ne samo čisto teorijski, već i u praktičnoj svesti, tj. svest koja se emancipuje i zapada u protivrečnost sa postojećim načinom proizvodnje stvara ne samo religije i filozofije već i države.

¹ U rukopisu je precrtan deo rečenice koji stoji na 16. strani.

dici predstavlja prvu svojinu, koja, uostalom, ovde već potpuno odgovara definiciji modernih ekonomista, po kojoj svojina znači raspolažanje tuđom radnom snagom. Uostalom, podela rada i privatna svojina predstavljaju identične izraze, — u jednom se u vezi sa delatnošću govori o istom onom o čemu se u drugom govori u vezi sa proizvodom delatnosti.

Dalje, s podelom rada data je u isto vreme i protivrečnost između interesa odvojene individue ili odvojene porodice i zajedničkog interesa svih individua koje međusobno opšte; a ovaj zajednički interes ne postoji samo u predstavi, kao »opšte«, već pre svega u stvarnosti kao uzajamna zavisnost individua među kojima je podeljen rad.^[17]

Upravo zahvaljujući toj protivrečnosti posebnog i zajedničkog interesa, zajednički interes kao *država* dobija samostalan oblik, odvojen od stvarnih pojedinačnih i opštih interesa, i istovremeno kao iluzorna zajedničnost, ali uvek na realnoj osnovi vezā koje postoje u svakom porodičnom i plemenskom konglomeratu, kao što su mezo i krv, jezik, podela rada u većim razmerama i drugi interesi, — i posebno, a što ćemo kasnije izneti, na osnovu klasa već uslovljenih podelom rada, klasa koje se izdvajaju u svakoj takvoj gomili ljudi i od kojih jedna gospodari svim drugima. Odatle sledi da sve borbe u državi, borba između demokratije, aristokratije i monarhije, borba za izbornu pravo itd. itd., nisu ništa drugo do iluzorni oblici — uopšte, opšte predstavlja iluzoran oblik zajedničkog — u kojima se vode stvarne borbe među raznim klasama (o čemu nemački teoretičari nemaju nikakvog pojma, uprkos tome što im je na to dovoljno ukazano u »Deutsch-Französische Jahrbücher«^[18] i u *Svetoj porodici*); dalje, da svaka klasa koja teži da uzme vlast, — pa čak i ako njena vladavina uslovljava ukidanje celokupnog starog oblika društva i vlasti uopšte, kao što je to slučaj sa proletarijatom, — mora prvo osvojiti političku vlast, da bi, opet, svoj interes predstavila kao opšti, na šta je primorana u prvom trenutku.

Upravo zato što individue traže *samo* svoj posebni interes, koji se za njih ne poklapa s njihovim zajedničkim interesom, taj opšti interes važi kao njima »tuđ« i od njih ||18| »nezavisan«, kao, opet, poseban i osobit »opšti« interes, ili se one same moraju kretati u okviru tog rascepa, kao što je slučaj u demokratiji. A s druge strane, i *praktična* borba tih posebnih interesa, koji stalno *stvarno* istupaju protiv zajedničkih i iluzorno zajedničkih interesa, čini nužnim *praktično* mešanje i obuzdavanje pomoću iluzornog »opšteg« interesa u vidu države.

||17| I najzad, podela rada nam daje odmah i prvi primer za to da, dokle god se ljudi nalaze u društvu koje je prirodno poniklo, dakle, dok god postoji rasep između posebnog i zajedničkog interesa i, prema tome, dokle god se delatnost ne deli po ličnoj volji već prirodnim putem, sopstveno delo čoveka postaje za njega tuđa sila koja stoji nasuprot njemu, koja ga podjarmljuje, umesto da on njome

[The page contains two columns of dense, handwritten text in a cursive script, likely German. The text is extremely faint and difficult to decipher. There are several lines of text that appear to be crossed out or heavily scribbled over. The handwriting is very tight and fills most of the page area.]

vlada. Naime, čim počne podela rada, svako dobija određen isključiv krug delatnosti, koji mu se nameće, iz koga ne može da izađe; on je lovac, ribar ili pastir ili kritički kritičar, i to mora ostati, ako ne želi da izgubi sredstva za život, — dok u komunističkom društvu, gde niko nema jedan isključivi krug delatnosti, već se može usavršavati u bilo kojoj grani, društvo reguliše opštu proizvodnju i upravo time mi omogućava da danas činim ovo a sutra ono, da ujutru lovim, posle podne pecam, uveče se bavim stočarstvom i posle jela kritikujem, — kako god mi je volja, — a da ne postanem lovac, ribar, pastir ili kritičar. ||18| Ovo učvršćivanje socijalne delatnosti, ova konsolidacija našeg sopstvenog proizvoda u silu stvari nad nama, koja izmiče našoj kontroli, ometa ostvarenje naših očekivanja, poništava naše račune, — predstavlja jedan od glavnih momenata u dosadašnjem istorijskom razvitku.* Socijalna sila, tj. umnožena proizvodna snaga koja nastaje zajedničkim delanjem različitih individua uslovljenim u podeli rada, ne čini se tim individuama — zbog toga što samo to zajedničko delanje nije svojevolljno već spontano, — kao njihova sopstvena, ujedinjena sila već kao tuđa sila van njih, o čijem poreklu i namerama one ništa ne znaju, dakle kojom one više ne mogu gospodariti; naprotiv, ona sad prolazi kroz poseban niz faza i razvojnih stupnjeva koji je nezavisan od volje i kretanja ljudi, i koji čak upravlja tom voljom i tim kretanjem.^[19]

Ovo »otudjenje« — da nastavim jezikom razumljivim filozofima — može se, naravno, ukinuti samo ako postoje dve *praktične* pretpostavke. Da bi to otuđenje moglo postati »nepodnošljiva« sila, tj. sila protiv koje se diže revolucija, uslov je da je ono pretvorilo većinu čovečanstva u ljude koji su potpuno »lišeni svojine« i u isto vreme stoje u protivrečnosti sa postojećim svetom bogatstva i obrazovanja, što, i jedno i drugo, pretpostavlja veliki porast proizvodne snage — visok stepen njenog razvitka; s druge strane, taj razvitak proizvodnih snaga (čime je, istovremeno, već data empirijska egzistencija koja se nalazi u *svetskoistorijskom* a ne u lokalnom postojanju ljudi) predstavlja apsolutno nužnu praktičnu pretpostavku već i stoga što bez njega postaje opšta samo *oskudica*, nemaština, a sa pojavom *nemaštine* opet počinje i borba za ono što je nužno, i morala bi se ponoviti cela stara poganija; dalje, taj razvitak predstavlja apsolutno nužnu praktičnu pretpostavku i zato što se samo s tim univerzalnim razvitkom proizvodnih snaga uspostavlja *univerzalno* opštenje ljudi, a otuda se, s jedne strane, istovremeno u svim narodima javlja fenomen mase »bez svojine« (opšta konkurencija), svaki od tih naroda postaje zavi-

* [U rukopisu precrtano:] i u svojini, koja je na početku ustanova što je sprovođe sami ljudi, a ubrzo zatim daje društvu svoj obrt, kome njeni tvorci ni u kom slučaju nisu težili, — očevidno za svakog ko se nije zaglibio u »samosvesti« ili u »jedininstvenom«.

san od prevrata kod drugih naroda, i, najzad, *svetskoistorijske*, empirijski univerzalne individue dolaze na mesto lokalnih individua. Bez ovoga 1. komunizam bi mogao postojati samo kao nešto lokalno, 2. same *sile* opštenja ne bi se mogle razvijati kao *univerzalne* i stoga nepodnošljive sile (one bi ostale domaće, sa sujeverjem povezane »okolnosti«), i 3. svako proširenje opštenja ukidalo bi lokalni komunizam. Komunizam je empirijski moguć samo kao delo vladajućih naroda, izvršeno »odjednom« i istovremeno, što pretpostavlja univerzalni razvitak proizvodne snage i svetsko opštenje povezano sa komunizmom.

Za nas komunizam nije *stanje* koje treba uspostaviti, *ideal* kome treba da teži stvarnost. Komunizmom nazivamo *stvarno* kretanje koje ukida sadašnje stanje. Uslovi ovog kretanja* proizlaze iz postojeće pretpostavke.

||19| Uostalom, masa koju sačinjavaju *samo* radnici — masa radne snage, odsečena od kapitala ili od bilo kakvog ograničenog zadovoljavanja potreba — a stoga i gubitak samog tog rada kao obezbeđenog izvora života, gubitak usled konkurencije, koji više ne bi bio samo privremen — pretpostavlja postojanje *svetskog tržišta*. Proletarijat** može, dakle, postojati samo u *svetskoistorijskom smislu*, kao što je i komunizam, njegova akcija, uopšte moguć samo kao »svetskoistorijska« egzistencija; svetskoistorijska egzistencija individua, tj. egzistencija individua neposredno povezana sa svetskom istorijom.

||18| Kako bi inače mogla svojina, na primer, uopšte imati istoriju, dobijati razne oblike, i, recimo, zemljišna svojina, zavisno od različitih postojećih pretpostavki, prelaziti u Francuskoj od podeljenosti na parcele u centralisanje u mali broj ruku, a u Engleskoj od centralisanja u podeljenost na parcele, kako je to danas stvarno slučaj? Ili kako dolazi do toga da trgovina, koja nije ništa drugo do razmena proizvoda raznih individua i zemalja, gospodari celim svetom zahvaljujući odnosu ponude i tražnje, — odnosu koji, kao što kaže jedan engleski ekonomista, kao antička sudbina lebdi nad zemljom i nevidljivom rukom deli ljudima sreću i nesreću, gradi carstva ||19| i razgrađuje carstva, čini da narodi nastaju i nestaju, — dok s ukidanjem baze, privatne svojine, s komunističkim regulisanjem proizvodnje i s njim povezanim uklanjanjem otuđenosti, s kojom se ljudi odnose prema svom sopstvenom proizvodu, iščezava i moć odnosa ponude i tražnje, i ljudi opet počinju da gospodare razmenom, proizvodnjom, načinom na koji se ponašaju jedni prema drugima?

★

* [U rukopisu precrtano:] treba da se procenjuju prema samoj realnoj stvarnosti

** [U rukopisu precrtano:] pretpostavlja, dakle, svetsku istoriju kao *praktično* empirijsku egzistenciju.

Oblik opštenja koji je uslovljen proizvodnim snagama na svim dosadašnjim istorijskim stupnjevima, i koji, opet, uslovljava te proizvodne snage — jeste *građansko društvo*, koje, kao što proizlazi iz prethodno rečenog, ima za pretpostavku i osnovu prostu porodicu i složenu porodicu, takozvano plemensko ustrojstvo, i čije su bliže odredbe sadržane u onome što je prethodno rečeno. Već ovde se vidi da je ovo građansko društvo istinsko žarište i pozornica celokupne istorije, a vidi se i koliko je besmisleno dosadašnje shvatanje istorije koje zanemaruje stvarne odnose i svodi se na visokoparne kraljevske parade i dvorske intrige.

Dosada smo razmatrali uglavnom samo jednu stranu ljudske delatnosti, *obradu prirode* od strane ljudi. Drugu stranu, *obradu ljudi* od strane ljudi . . .*

Poreklo države i odnos države prema građanskom društvu.

★

||20| Istorija nije ništa drugo do uzastopno smenjivanje pojedinih generacija, od kojih svaka eksploatiše materijale, kapitale, proizvodne snage koje su joj predale sve prethodne generacije, pa stoga, s jedne strane, pod sasvim izmenjenim uslovima nastavlja nasledenu delatnost, a, s druge strane, jednom sasvim izmenjenom delatnošću modifikuje stare uslove, što se spekulativno može tako okrenuti da se kasnija istorija učini ciljem ranije, npr. da se otkriću Amerike postavi kao cilj izbijanje francuske revolucije; time istorija dobija svoje posebne ciljeve i postaje »lice pored drugih lica« (kao što su »samosvest, kritika, jedinstveni« itd.), dok ono što se naziva »odredba«, »cilj«, »klica«, »ideja« ranije istorije, ne predstavlja ništa drugo do apstrakciju kasnije istorije, apstrakciju od aktivnog uticaja koji ranija istorija vrši na kasniju.**

Što se više u toku tog razvitka šire pojedinačni krugovi, koji utiču jedni na druge, što se više uklanja prvobitna izolovanost pojedinačnih nacionalnosti zahvaljujući usavršenom načinu proizvodnje, opštenju i na osnovu toga spontano ponikloj podeli rada među raznim nacijama, to više istorija postaje svetska istorija, tako da npr. ako u Engleskoj izmisle neku mašinu koja liši hleba bezbroj radnika u Indiji i Kini i napravi prevrat u čitavom obliku egzistencije tih država, — taj izum postaje svetskoistorijska činjenica; ili kao što su šećer i kafa dokazali svoj svetskoistorijski značaj u devetnaestom veku time što je nestašica u tim proizvodima, izazvana Napoleonovom

* [Marxova napomena na margini:] Opštenje i proizvodna snaga.

** [Prvobitna varijanta rukopisa:] nije ništa drugo do apstrakcija iz kasnije istorije, iz rezultata i proizvoda onoga u čemu se upravo traže ove tajne

kontinentalnom blokadom,^[20] naterala Nemce ||21| na ustanak protiv Napoleona i tako postala realna osnova slavni^h oslobodilačkih ratova iz 1813. godine. Odavde sledi da ovaj preobražaj istorije u svetsku istoriju nije samo čisto apstraktno delo »samosvesti«, svetskog duha ili bilo kog drugog metafizičkog priviđenja, već sasvim materijalno delo koje se empirijski može dokazati, delo čiji dokaz predstavlja svaka individua, onakva kakva je, kako jede, pije i odeva se.*

U dosadašnjoj istoriji je, svakako, isto toliko empirijska činjenica i to da su podvojene individue, uporedo sa proširivanjem delatnosti u svetskoistorijsku, sve više potpadale pod vlast sile tuđe njima (u čijem su pritisku one videle i šikanu takozvanog svetskog duha itd.), sile koja je postajala sve masovnija i na kraju se pokazala kao *svetsko tržište*. Ali isto tako empirijski je osnovano i to da se ta sila, toliko misteriozna za nemačke teoretičare, ruši obaranjem postojećeg društvenog stanja putem komunističke revolucije (o ovome kasnije) i ukidanjem privatne svojine identičnim s tom revolucijom; tada se oslobođenje svake pojedine individue ostvaruje u onoj meri u kojoj se istorija potpuno pretvara u svetsku istoriju.** Iz onoga što je gore rečeno jasno je da stvarno duhovno bogatstvo individue potpuno zavisi od bogatstva njenih stvarnih odnosa. Podvojene individue se tek ovim oslobađaju raznih nacionalnih i lokalnih granica, stupaju u praktičnu vezu sa proizvodnjom (i duhovnom) celog sveta, i omogućava im se da steknu sposobnost da uživaju tu svestranu proizvodnju cele Zemlje (tvorevine ljudi). *Svestrana* zavisnost, taj prvi prirodni oblik *svetskoistorijskog* zajedničkog delanja individua, ||22| pretvara se ovom komunističkom revolucijom u kontrolu i svesno gospodarenje nad silama koje su, — stvorene uzajamnim dejstvom ljudi, — tim ljudima dotle ulivale strahopoštovanje kao potpuno tuđe sile i gospodarile njima. Ovo gledište može se, opet, shvatiti spekulativno-idealistički tj. fantastično kao »samorađanje roda« (»društvo kao subjekt«), i time se uzastopni niz povezanih individua može predstaviti kao jedna jedina individua koja ostvaruje misteriju samorađanja. Ovde se, dakle, pokazuje da individue, doduše, stvaraju *jedna drugu*, fizički i duhovno, ali ne stvaraju i same sebe, ni u smislu

* [U rukopisu precrtano:] — i sam sveti Max Stirner nosi na svojim ledima svetsku istoriju i jede je i pije svakog dana, kao nekad telo i krv našeg gospoda Isusa Hrista, i svetska istorija, opet, svakodnevno proizvodi njega, Jedinstvenoga, koji je svoj sopstveni proizvod, pošto on mora da jede, pije i odeva se; citati u *Jedinstvenom*^[21], kao i polemika svetog Maxa protiv Heßa i drugih dalekih ljudi, dokazuju kako njega i duhovno proizvodi svetska istorija. Ispada, dakle, da su u »svetskoj istoriji« individue isto onoliko »vlasnici« koliko su to i u svakom Stirnerovom »udruženju« studenata i slobodnih švalja

** [Marxova napomena na margini:] *O proizvodnji svesti.*

besmislice svetog Bruna* ni u smislu »Jedinstvenoga«, »stvorenog« čoveka¹.

Najzad, iz prikazanog shvatanja istorije dobijamo još i sledeće rezultate: 1. U razvitku proizvodnih snaga javlja se stupanj na kome se stvaraju proizvodne snage i sredstva opštenja koji u postojećim okolnostima izazivaju samo nevolju, koji više ne predstavljaju proizvodne već razorne snage (mašine i novac); s tim u vezi stvara se klasa koja mora da nosi sve terete društva, a pri tom ne koristi njegova preimućstva, i koja se ||23| — istisnuta iz društva — nužno pretvara u najodlučniju suprotnost svim drugim klasama; klasa koju čini većina svih članova društva i od koje potiče svest o nužnosti korenite revolucije, komunistička svest, koja se, naravno, može stvoriti i među drugim klasama na osnovu toga što je sagledan položaj te klase; 2. uslovi u kojima se mogu primeniti određene proizvodne snage predstavljaju uslove vladavine jedne određene klase društva,** čija društvena vlast, — koja proizlazi iz njenog posedovanja imovine, — nalazi svoj *praktično-idealistički* izraz u trenutno postojećem obliku države, i stoga se svaka revolucionarna borba usmerava protiv klase koja je dotle vladala;*** 3. ni u jednoj od dosadašnjih revolucija nije se zadiralo u vrstu delatnosti i radilo se samo o drugačijoj podeli te delatnosti, o novoj podeli rada drugim osobama, dok se komunistička revolucija usmerava protiv dotadašnje *vrste* delatnosti, uklanja *rad*[†] i ukida vladavinu svih klasa zajedno sa klasama, zato što tu revoluciju izvodi klasa koju u društvu više ne smatraju za klasu, ne priznaju kao klasu, i koja je već izraz raspadanja svih klasa, nacionalnosti itd. u sadašnjem društvu; i 4. kako za masovno stvaranje te komunističke svesti, tako i za ostvarenje same stvari, nužno je masovno menjanje ljudi koje je moguće samo u praktičnom pokretu, u *revoluciji*; dakle, revolucija je nužna ne samo zato što je *vladajuću* klasu nemoguće

* [U rukopisu precrtano:] po kojoj »u pojmu (1) ličnosti (2) uopšte (3) leži (4) to da ona sebe ograničava« (što mu odlično polazi za rukom) »i da to ograničenje, koje ona« (ne sobom, niti uopšte, niti svojim pojmom, već) »svojom opštom (5) suštinom (6) postavlja (7), pošto je *upravo ta suština* samo rezultat njenog *unutrašnjeg* (8) samorazlikovanja (9), njene delatnosti, ponovo (10) ukine (11)«. str. 87, 88^[22]; [precrtana Marxova napomena na margini:] (Gospodin Bruno ne uspeva da dotera do tuceta.) —

** [Prvobitna varijanta rukopisa:] 2. svaki stupanj razvitka proizvodnih snaga služi kao osnova vladavine jedne određene klase društva

*** [Marxova napomena na margini:] Ljudi su zainteresovani za to da očuvaju sadašnje stanje proizvodnje.

† [U rukopisu precrtano:], <moderni> oblik delatnosti . . . pod vlašću

¹ Poslednjih šest reči u rukopisu precrtano.

svrgnuti na neki drugi način, već i zato što klasa *koja nju svrgava* samo u revoluciji može uspjeti da se otarasi sve stare pogani i postane sposobna da izgradi novi temelj društva.*[23]

Ovo shvatanje istorije zasniva se, dakle, na tome da se, upravo polazeći od materijalne proizvodnje neposrednog života, razvije stvarni proces proizvodnje, i da se oblik opštenja koji je povezan s tim načinom proizvodnje i čiji je ona tvorac, dakle građansko društvo na njegovim različitim stupnjevima, shvati kao osnova čitave istorije, da se ono u svojoj akciji prikaže kao država, kao i da se svi različiti teorijski proizvodi i oblici svesti, religija, filozofija, moral itd. itd. objasne na osnovu njega**, i da se prati kako se ono, sa svoje strane, razvija njih; — i tada je naravno moguće stvar prikazati u celini (a stoga i uzajamno dejstvo tih raznih snaga).*** Ovo shvatanje ne mora, kao idealističko posmatranje istorije, u svakom periodu tražiti neku kategoriju, već stalno ostaje na *tu* stvarne istorije, ne objašnjava praksu na osnovu ideje, već formacije ideja objašnjava na osnovu materijalne prakse i, prema tome, dolazi i do tog rezultata da se svi oblici i proizvodi svesti ne mogu razrešiti duhovnom kritikom, rastvaranjem

* [U rukopisu precrtano:] Dok su svi komunisti kako u Francuskoj tako i u Engleskoj i Nemačkoj već odavno saglasni o toj nužnosti revolucije, sveti Bruno i dalje mirno sneva i misli da se »realni humanizam« tj. komunizam stavlja »na mesto spiritualizma« (koji ne zauzima nikakvo mesto) samo zato da bi postao predmet poštovanja. Zatim, dalje sanja da će »doći spas, da će zemlja postati nebo a nebo zemlja«. (Bogoslov još nikako da prežali nebo!) »Tada će u nebeskim harmonijama zvučati radost i blaženstvo uvek i doveka« (str. 140).^[12] [Precrtana Marxova napomena na margini:] *Sveta porodica* — Sveti crkveni otac ipak će se mnogo začuditi kad nad njim osvane dan strašnog suda, kad se sve to ostvari — dan čija će jutarnja rumen biti nebeski odsjaj zapaljenih gradova, kad usred tih »nebeskih harmonija« u njegovim ušima odjeknu melodije »Marseljeze« i »Karmanjole« uz neizbežnu grmljavinu topova i po taktu giljotine; kad bezočna »masa« zaurla ča ira, ča ira i uz pomoć bandere ukine »samosvesti.«^[24] <Sveti Bruno ima najmanje razloga da sebe krepí slikom o »radosti i blaženstvu uvek i doveka«. Čini se da »pristalice Feuerbachove religije ljubavi« ipak imaju neku čudnu predstavu o toj »radosti i blaženstvu«, kad govore o revoluciji, gde je reč o sasvim različitim stvarima nego što su »nebeske harmonije.«> Uskrat ćemo sebi to zadovoljstvo da a priori konstruišemo ponašanje svetog Bruna na dan strašnog suda. Zaista je i teško odlučiti se da li bi prolétaires en révolution trebalo shvatiti kao »supstanciju«, <koja se buni protiv samosvesti,> kao »masu« koja hoće da obori kritiku ili kao »emanaciju« duha kojoj, ipak, nedostaje konzistencija nužna za svarivanje Bauer ||24|ovih misli.

** [Prvobitna varijanta rukopisa:] da se objasni građansko društvo na njegovim različitim stupnjevima i u njegovom praktično-idealističkom odrazu, državi, kao i svi različiti teorijski proizvodi i oblici svesti, religija, filozofija, moral itd. itd.

*** [Marxova napomena na margini:] *Feuerbach*.

u »samosvest« ili pretvaranjem u »priviđenje«, »aveti«, »bube u glavi« itd., već samo praktičnim rušenjem realnih društvenih odnosa, iz kojih su ponikle te idealističke koještarije, — da nije kritika, već je revolucija pogonska sila istorije, a i religije, filozofije i ostale teorije. Ono pokazuje da istorija ne završava tako što se razrešava u »samosvest« kao »duh od duha«, već da se u njoj na svakom stupnju zatiče neki materijalni rezultat, izvestan zbir proizvodnih snaga, istorijski sazdan odnos prema prirodi i odnos među individuama, — zbir koji svakoj generaciji ostavlja prethodna generacija, masa proizvodnih snaga, kapitala i okolnosti, koju, s jedne strane, nova generacija, istina, modifikuje, ali koja, s druge strane, toj generaciji propisuje njene sopstvene uslove života i daje joj određeni tok razvitka, poseban karakter, — dakle, da okolnosti ||25| stvaraju ljude isto onoliko koliko i ljudi okolnosti. Ovaj zbir proizvodnih snaga, kapitala i društvenih oblika opštenja, koji svaka individua i svaka generacija zatiče kao nešto dato, predstavlja realnu osnovu onoga što filozofi zamišljaju kao »supstanciju« i »suštinu čoveka«, što su obožavali i protiv čega su se borili, — realnu osnovu čija dejstva i uticaji na razvitak ljudi ni najmanje nisu ometani time što ti filozofi u vidu »samosvesti« i »Jedinštenog« ustaju protiv nje. Ovi uslovi života koje zatiču razne generacije igraju presudnu ulogu i u tome da li će revolucionarni potresi, koji se periodično ponavljaju u istoriji, biti dovoljno snažni da sruše osnovu svega postojećeg, a ukoliko nema tih materijalnih elemenata totalnog prevrata, naime s jedne strane proizvodnih snaga, a s druge obrazovanja revolucionarne mase koja ustaje ne samo protiv pojedinih uslova dotadašnjeg društva već i protiv same dotadašnje »proizvodnje života«, protiv te »celokupne delatnosti« na kojoj ono počiva, — onda je za praktični razvitak sasvim nevažno to da li je *ideja* o tom prevratu izrečena već stotinu puta, — kako to dokazuje istorija komunizma.

Celo dosadašnje shvatanje istorije je ili sasvim ignorisalo tu stvarnu bazu istorije ili je na nju gledalo samo kao na sporednu stvar koja nema nikakve veze sa istorijskim razvitkom. Stoga se istorija uvek morala pisati po nekom merilu koje je bilo van nje; stvarna proizvodnja života javlja se kao nešto praistorijsko, dok se istorijsko javlja kao nešto odvojeno od običnog života, nešto što je sasvim iznad sveta. Ovim je odnos ljudi prema prirodi isključen iz istorije, čime se stvara suprotnost između prirode i istorije. Zato je to shvatanje u istoriji moglo videti samo političke dvorske intrige i kraljevske parade i verske i uopšte teorijske borbe, i posebno prikazujući svaku istorijsku epohu nužno *delilo iluzije te epohe*. Na primer, ako neka epoha uobražava da je određuju čisto »politički« ili »religiozni« motivi, iako su »religija« i »politika« samo oblici njenih stvarnih motiva, onda njen istoričar usvaja to mišljenje. »Uobraženje«, »predstava« tih određenih ljudi o njihovoj stvarnoj praksi pretvara se u jednu presudnu i aktivnu silu koja gospodari praksom tih ljudi i određuje je. Ako onaj

primitivni oblik u kome se podela rada javlja kod Indusa i Egipćana stvara kastinski poredak u državi i religiji tih naroda, onda istoričar veruje da je kastinski poredak ||26| ona sila koja je stvorila taj primitivni društveni oblik. Dok se Francuzi i Englezi drže bar političke iluzije, koja je još najbliža stvarnosti, Nemci se vrte u sferi »čistog duha« i versku iluziju pretvaraju u pogonsku silu istorije. Hegelova filozofija istorije je poslednja, do svog »najčistijeg izraza« dovedena konsekvencija čitave te *nemačke* historiografije, u kojoj nije reč o stvarnim, čak ni o političkim interesima, već o čistim mislima, a koja se, zatim, i svetom Brunu nužno čini kao niz »misli« koje jedna drugu proždiru i najzad iščezavaju u »samosvesti«; svetom Maxu Stirneru, koji nema pojma o stvarnoj istoriji, ovaj istorijski razvitak se nužno još doslednije činio samo kao priča o »vitezovima«, razbojnicima i utvarama, čijih se vizija on može spasti, naravno, samo »bezbožnošću«.* Ovo shvatanje je stvarno religiozno, ono pretpostavlja religioznog čoveka kao pračoveka od koga polazi sva istorija, i u svojoj uobrazilji stavlja religioznu proizvodnju fantazije na mesto stvarne proizvodnje sredstava za život i samog života. Čitavo ovo shvatanje istorije zajedno sa svojim razrešenjem i sumnjama i dvoumicama koje odatle proizlaze jeste čisto *nacionalna* stvar Nemaca i samo je od *lokalnog* interesa za Nemačku, isto onoliko važno kao, na primer, i pitanje koje je u poslednje vreme više puta razmatrano: kako se, u stvari, »prelazi iz carstva božjeg u carstvo čovekovo«, — kao da je to »carstvo božje« uopšte negde postojalo osim u uobrazilji i, kao da ta učena gospoda ne žive stalno, i ne znajući to, u »carstvu čovekovom«, prema kome sada traže put, i kao da se naučna zabava — jer to i nije ništa drugo do zabava — čiji je cilj da objasni neobičnost tih teorijskih nebeskih tvorevina, ne bi sastojala upravo obrnuto, u tome da se dokaže da su one nastale iz stvarnih zemaljskih odnosa.** Ti Nemci su uopšte stalno zauzeti time da zatečene besmislice ||27| svode na nekakve druge izmišljotine, tj. oni pretpostavljaju da sve te besmislice uopšte imaju neki poseban *smisao* koji treba otkriti, a u pitanju je samo to da se ove teorijske fraze objasne na osnovu postojećih stvarnih odnosa. Stvarno praktično ukidanje tih fraza, uklanjanje tih predstava iz svesti ljudi, postiže se, kao što je već rečeno, menjanjem okolnosti a ne teorijskim dedukcijama. Za masu ljudi, tj. za proletarijat, te teorijske predstave ne postoje, dakle za njih nije ni potrebno ukinuti ih; a ako je ova masa ikad imala neke teorijske predstave, npr. religiju, njih su već odavno ukinule okolnosti.

* [Marxova napomena na margini:] Takozvana *objektivna* historiografija sastojala se upravo u tome da se istorijski odnosi tumače odvojeno od delatnosti. Reakcionarni karakter.

** [Prvobitna varijanta rukopisa:] i kao da najveća naučna zabava ne može biti u tome da se i detaljno objasni i dokaže da je neobičnost tih teorijskih nebeskih tvorevina nastala iz stvarnih zemaljskih odnosa

Čisto nacionalni karakter ovih pitanja i rešenja pokazuje se i u tome što ovi teoretičari najozbiljnije veruju da su pojedinim epohama istorije upravljala priviđenja kao što su »bogočovek«, »čovek« itd., — sveti Bruno ide čak toliko daleko da tvrdi da su samo »kritika i kritičari stvarali istoriju«,^[25] — a kad se sami upuste u istorijske konstrukcije, oni u najvećoj žurbi preskaču sve što je prošlo, i prelaze od »mongolstva« odmah na stvarno »sadržajnu« istoriju, naime na istoriju godišnjaka »Hallische« i »Deutsche Jahrbücher«^[26] i istoriju raspada Hegelove škole u opštoj svađi. Zaboravljaju se sve druge nacije, svi stvarni događaji, theatrum mundi¹ se ograničava na lajpciški sajam knjiga i međusobne rasprave »kritike«, »čoveka« i »Jedinstvenog«. Ako se teorija nekad i upusti u to da obrađuje stvarno istorijske teme, kao npr. osamnaesti vek, onda teoretičari daju samo istoriju predstava, nasilno odvojenu od činjenica i praktičnih tokova razvitka koji im leže u osnovi, pa i nju samo s tom namerom da to vreme prikažu kao nesavršen predstupanj, kao još uvek ograničenog preteču istinskog istorijskog perioda, tj. perioda borbe nemačkih filozofa 1840/44. godine. Radi ostvarenja toga cilja — da se napiše istorija prošlog, kako bi se utoliko bolje istakla slava neke neistorijske ličnosti i njenih fantazija — ne pominje se nijedan stvarno istorijski događaj, čak ni stvarno istorijska uplitanja politike u istoriju, već se umesto toga daje priča zasnovana ne na proučavanjima već na konstrukcijama i literarnim rekla-kazala, kao što je to učinio sveti Bruno u svojoj sada zaboravljenoj *Istoriji 18. veka*.^[27] Ti visokoparni i naduveni trgovci mislima, koji veruju da su visoko iznad svih nacionalnih predrasuda, u praksi su stoga još veći nacionalisti nego filistri iz pivnica koji sanjaju o jedinstvu Nemačke. Oni dela drugih naroda uopšte ne priznaju za istorijska, oni žive u Nemačkoj, uz Nemačku ||28| i za Nemačku, pretvaraju pesmu o Rajni^[28] u duhovnu pesmu, i osvaja ju Elzas i Lotaringiju, potkradajući francuske filozofe umesto francusku državu, germanizujući francuske misli umesto francuske provincije. Gospodin Venedey je kosmopolit u poređenju sa svetim Brunom i svetim Maxom, koji u vidu svetske vladavine teorije proklamuju svetsku vladavinu Nemačke.^[29]

Iz ovih izlaganja vidi se takođe koliko se Feuerbach vara kad se (»Wigand's Vierteljahrsschrift« 1845, t. 2^[30]) na osnovu kvalifikacije »zajednični čovek« proglašava za komunistu, pretvara u predikat čoveka »kao takvog«, dakle veruje da reč komunist, koja u postojećem svetu označava pripadnika jedne određene revolucionarne partije, opet može pretvoriti u čistu kategoriju.^[31] Kad je u pitanju međusobni odnos ljudi, čitava Feuerbachova dedukcija usmerena je samo na to da dokaže da su ljudi nužni jedni drugima i da su to *uvek bili*. On hoće da utvrdi svest o toj činjenici, dakle on hoće, kao i drugi teoretičari, samo da izgradi tačnu svest o *postojećem* fakti, dok je

¹ svetska pozornica

pravom komunisti stalo do toga da sruši to postojeće. Uostalom, mi potpuno priznajemo da Feuerbach, težeći da stvori svest upravo o *toj* činjenici, ide onoliko daleko koliko uopšte može ići jedan teoretičar, a da pri tom i dalje ostane teoretičar i filozof. Međutim, karakteristično je to što sveti Bruno i sveti Max tu Feuerbachovu predstavu o komunisti odmah stavljaju na mesto pravog komunista, a to čine delimično već i zbog toga da bi mogli da se bore i protiv komunizma kao »duha od duha«, kao filozofske kategorije, kao ravnopravnog protivnika, — a sveti Bruno to čini još i iz pragmatičkih interesa. Kao primer za priznavanje i u isto vreme i neshvatanje postojećeg, što je Feuerbachu još uvek zajedničko sa našim protivnicima, podsećamo na ono mesto u *Filozofiji budućnosti* gde on izlaže da je bivstvo neke stvari ili nekog čoveka u isto vreme i njegova suština, da određeni uslovi za egzistenciju, način života i delatnost neke životinjske ili ljudske individue predstavljaju ono u čemu se njena »suština« oseća zadovoljenom.^[32] Ovde se izričito svaki izuzetak shvata kao nesrećan slučaj, kao nenormalnost koja se ne može promeniti. Prema tome, ako se milioni proletera nimalo ne osećaju zadovoljeni u uslovima svog života, ako njihovo »bivstvo« ||29| ni izdaleka ne odgovara njihovoj »suštini«, onda bi to, u skladu sa pomenutim mestom, bila neizbežna nesreća koja se mora mirno podnositi. Međutim, ti milioni proletera ili komunista imaju sasvim drugačije mišljenje i to će u svoje vreme i dokazati kad svoje »bivstvo« praktično, revolucijom, budu doveli u sklad sa svojom »suštinom«. Stoga u takvim slučajevima Feuerbach nikad ne govori o svetlu čoveka, već svaki put traži прибежиште u spoljašnjoj prirodi, i to u *onoj* prirodi koja još nije podređena vlasti ljudi. Ali sa svakim novim izumom, sa svakim napretkom industrije otkida se po jedan komad tog terena, i tlo na kome rastu primeri za slične, Feuerbachove stavove postaje tako sve manje. Da se zadržimo na jednom stavu — »suština« ribe je njeno »bivstvo«, voda. »Suština« rečne ribe je voda reke. Ali ona prestaje da bude njena »suština«, postaje nepogodna sredina za njenu egzistenciju, čim se ta reka potčini industriji, čim se zagadi bojama i drugim otpacima, čim njoj zaplove parobrodi, čim se njena voda razvede u jazove, gde je prostim odvođenjem vode moguće ribu lišiti sredine u kojoj može da egzistira. Ovo proglašavanje svih takvih protivrečnosti za neizbežnu nenormalnost ne razlikuje se u osnovi od utehe koju sveti Max Stirner pruža nezadovoljnicima, tvrdeći da je ta protivrečnost njihova sopstvena protivrečnost, taj rđav položaj njihov sopstveni rđav položaj, s čime se oni mogu ili pomiriti, ili svoje sopstveno nezadovoljstvo zadržati za sebe, ili se na fantastičan način buniti protiv toga; ono se isto tako malo razlikuje i od prekora svetog Bruna da su te nesrećne okolnosti nastale tako što su se oni koje one pogađaju zaglibili u blatu »supstancije«, nisu stigli do »apsolutne samosvesti« i nisu spoznali te loše odnose kao duh od svog duha.

[3]^[33]

||30| Misli vladajuće klase su u svakoj eposi vladajuće misli, tj. klasa koja predstavlja vladajuću *materijalnu* silu društva je ujedno i njegova vladajuća *duhovna* sila. Klasa kojoj stoje na raspolaganju sredstva za materijalnu proizvodnju raspolaže time u isto vreme i sredstvima za duhovnu proizvodnju, tako da su joj na taj način, u proseku, potčinjene i misli onih koji nemaju sredstva za duhovnu proizvodnju. Vladajuće misli nisu ništa drugo do idejni izraz vladajućih materijalnih odnosa, vladajući materijalni odnosi izraženi u obliku misli; dakle izraz odnosa koji čine vladajućom upravo tu jednu klasu, prema tome, misli njene vladavine. Individue koje sačinjavaju vladajuću klasu imaju između ostalog i svest i, stoga, misle; dakle, ukoliko one vladaju kao klasa i određuju čitav obim jedne istorijske epohe, samo se po sebi razume da one to čine celim svojim opsegom, pa između ostalog vladaju i kao stvorenja koja misle, kao proizvođači misli, regulišu proizvodnju i raspodelu misli svoga doba; dakle, po sebi je razumljivo da su njihove misli vladajuće misli te epohe. Na primer, u periodu i u zemlji gde se kraljevska vlast, aristokratija i buržoazija bore za najvišu vlast, gde je, dakle, vlast podeljena, — kao vladajuća misao javlja se doktrina o podeli vlasti, koja se proglašava za »večni zakon«.

Podela rada, koju smo već gore (str. [15 — 18]) našli kao jednu od glavnih sila dosadašnje istorije, ispoljava se sada i u vladajućoj klasi kao podela duhovnog i materijalnog rada, tako da u okviru ove klase jedan njen deo istupa u ulozi mislilaca te klase (to su njeni aktivni ideolozi, sposobni da stvaraju koncepcije, za koje je glavni način da se prehrane stvaranje iluzija te klase o samoj sebi), dok se drugi prema tim mislima i iluzijama odnose više pasivno, pokazujući spremnost da ih prihvate, zato što su oni u stvarnosti aktivni članovi te klase i imaju manje vremena da stvaraju iluzije i misli o sebi samima. U okviru te klase takav rascep može čak prerasti u izvesnu suprotnost i neprijateljstvo između ta dva dela, što, međutim, samo od sebe otpada u slučaju svake praktične kolizije, kad je sama klasa ugrožena, kad iščezava i privid da vladajuće misli nisu misli vladajuće klase i da one imaju vlast različitu od vlasti te klase. Postojanje revolucionarnih misli u jednoj određenoj eposi već pretpostavlja postojanje jedne revolucionarne klase, o čijim je pretpostavkama već gore (str. [18—19, 22 — 23]) rečeno ono što je potrebno.

Ako se u shvatanju toka istorije misli vladajuće klase odvoje od vladajuće klase, ako se učine samostalnim, ako se zadovolji time da su u jednoj eposi vladale ove ili one misli, a ne uzmu u obzir uslovi proizvodnje i proizvođači tih misli, ako se, dakle, izuzmu individue i prilike u svetu koje se nalaze u osnovi tih misli, — onda se npr. može reći da su u doba kad je vladala aristokratija vladali pojmovi »čast«, »vernost« itd., a za vreme vladavine buržoazije pojmovi »sloboda«,

»jednakost« itd.* Sama vladajuća klasa u proseku uobražava da je to tako. Ovo shvatanje istorije, koje je zajedničko svim historiografima prvenstveno počev od osamnaestog veka, nužno će ||32| se susresti sa fenomenom da vladaju sve apstraktnije misli, tj. misli koje sve više dobijaju oblik opštosti. Naime, svaka nova klasa koja stupa na mesto klase koja je pre nje vladala prinuđena je da, radi ostvarenja svog cilja, svoj interes prikazuje kao zajednički interes svih članova društva, tj. idejno izraženo, da svojim mislima daje oblik opštosti, da ih prikazuje kao jedino razumne, opšte važeće. Već zato što stoji nasuprot jednoj *klasi*, revolucionarna klasa od samog početka ne istupa kao klasa, već kao predstavnik celog društva, ona se pojavljuje kao cela masa društva nasuprot toj jednoj jedinoj vladajućoj klasi.** Ona to može zato što je na početku njen interes stvarno još u većoj meri povezan sa zajedničkim interesom svih ostalih nevladajućih klasa, zato što se pod pritiskom dotadašnjih odnosa još nije mogao razviti u poseban interes jedne posebne klase. Stoga njena pobjeda donosi koristi i mnogim individuama iz ostalih klasa koje nisu došle na vlast, ali samo utoliko ukoliko ona tim individuama sada omogućava da se uzdignu u redove vladajuće klase. Kad je francuska buržoazija srušila vlast aristokratije, ona je time mnogim proleterima omogućila da se uzdignu iznad redova proletarijata, ali samo ukoliko su postajali buržui. Stoga, svaka nova klasa uspostavlja svoju vlast na široj osnovi nego što su to činile klase koje su vladale pre nje; dok se kasnije i suprotnost između klasa koje nisu na vlasti i klase koja tada vlada utoliko više zaoštrava i dublje razvija. Ove dve činjenice dovode pak do toga da je borba koju treba voditi protiv te nove vladajuće klase usmerena ka odlučnijoj, radikalnijoj negaciji dotadašnjeg društvenog stanja nego što su to bile kadre da učine sve ||33| dotadašnje klase koje su težile vlasti.

Sav taj privid da je vladavina jedne određene klase samo vladavina izvesnih misli, nestaje, naravno, sam po sebi, čim vladavina klase uopšte prestane da bude oblik društvenog poretka, dakle, čim nestane potreba da se poseban interes prikazuje kao opšti ili »opšte« kao vladajuće.***

* [U rukopisu precrtano:] Samo vladajuća klasa u proseku ima predstavu da su ti njeni pojmovi vladali, i od vladajućih predstava ranijih epoha razlikuje ih samo po tome što ih prikazuje kao večitu istinu. Ovi »vladajući pojmovi« će imati utoliko opštiji i sveobuhvatniji oblik, ukoliko je vladajuća klasa više prinuđena da svoj interes prikazuje kao interes svih članova društva.

** [Marxova napomena na margini:] (Opštost odgovara 1. klasi contra staležu, 2. konkurenciji, svetskom opštenju itd., 3. izrazitoj mnogobrojnosti vladajuće klase, 4. iluziji o *zajedničkim* interesima, u početku je ta iluzija istinita, 5. zavaravanju ideologa i podeli rada.)

*** [Prvobitna varijanta rukopisa:] da se poseban interes praktično prikazuje kao svima zajednički i teorijski kao opšti

Pošto se vladajuće misli odvoje od vladajućih individua i pre svega od odnosa koji proizlaze iz datog stupnja načina proizvodnje, i pošto se na taj način dobije rezultat da u istoriji stalno vladaju misli, — veoma je lako od tih raznih misli apstrahovati »misao kao takvu«, ideju itd. kao ono što vlada u istoriji, i time sve te podvojene misli i pojmove izraziti kao »samoodređenja« onog pojma koji se razvija u istoriji.^[34] Tada se, prirodno, i svi odnosi ljudi mogu izvesti iz pojma čoveka, zamišljenog čoveka, suštine čoveka, čoveka kao takvog. To je i činila spekulativna filozofija. Hegel i sam priznaje na kraju *Filozofije istorije* da je »posmatrao jedino razvoj pojma« i da je u istoriji prikazivao »istinsku teodiceju« (str. 446).^[35] Sad se opet možemo vratiti na proizvođače »pojma«, na teoretičare, ideologe i filozofe, i tada ćemo doći do zaključka da su filozofi, mislioci kao takvi, oduvek vladali u istoriji, — do zaključka koji je, kao što vidimo, izrazio još Hegel. Dakle, cela veština da se u istoriji dokaže suverena vlast duha (hijerarhija kod Stirnera) svodi se na sledeća tri pokušaja^[36]

||34| Br. 1. Misli individua koje vladaju iz empirijskih razloga, pod empirijskim uslovima i kao materijalne individue treba odvojiti od tih vladajućih individua i time priznati vladavinu misli ili iluzija u istoriji.

Br. 2. U tu vladavinu misli treba uneti neki poredak, dokazati da postoji neka mistična veza među tim uzastopnim vladajućim mislima, što se postiže na taj način što se one izražavaju kao »samoodređenja pojma« (to je moguće zato što su te misli stvarno međusobno povezane posredstvom svoje empirijske osnove, i zato što one shvaćene samo kao misli postaju samorazlikovanja, razlike koje pravi mišljenje).

Br. 3. Da bi se odstranio mistični izgled toga »pojma koji sam sebe određuje«, njega pretvaraju u neko lice — »samosvest« — ili, da bi to izgledalo sasvim materijalistički, u niz lica koja predstavljaju »taj pojam« u istoriji, u »mislioce«, »filozofe«, ideologe, koje,* opet, shvataju kao fabrikante istorije, kao »savet stražara«, kao vladajuće.** Na taj način se iz istorije uklanjaju svi materijalistički elementi i sad je moguće svom spekulativnom pegazu mirne duše pustiti uzde.

Tu istorijsku metodu koja je vladala u Nemačkoj, i razlog sa koga je prvenstveno u njoj vladala, treba objasniti njenom vezom sa iluzijom ideologa uopšte, npr. sa iluzijama pravnika, političara (među njima i praktičnih državnika), objasniti dogmatskim maštarijama i izvitoperavanjima tih stvorenja, što se sasvim jednostavno može objasniti njihovim praktičnim položajem u životu, njihovim poslovima i podelom rada.^[37]

* [U rukopisu:] koji se

** [Marxova napomena na margini:] Čovek kao takav = »misaonom čovečjem duhu«.

||35| Dok u običnom životu svaki shopkeeper¹ vrlo dobro zna da pravi razliku između *onoga* za šta se neko izdaje i *onoga* šta taj stvarno jeste, naša istoriografija još nije stigla do tog trivijalnog saznanja. Ona veruje na reč u sve ono što svaka epoha govori i uobražava o sebi samoj.^[38]

[4]^[39]

[. . .]² ||40| nalazi se. Iz prvog proizlazi pretpostavka da postoji razvijena podela rada i trgovina širokih razmera, iz drugog lokalna ograničenost. U prvom slučaju individue treba sakupiti na jedno mesto, u drugom one se kao oruđa za proizvodnju nalaze pored samog datog oruđa za proizvodnju. Ovde se, dakle, ispoljava razlika između prirodno nastalih oruđa za proizvodnju i oruđa za proizvodnju koje je stvorila civilizacija. *Njiva* (voda itd.) se može smatrati za prirodno nastalo oruđe za proizvodnju. U prvom slučaju, kod prirodno nastalog oruđa za proizvodnju, individue se podređuju prirodi, u drugom slučaju one se podređuju nekom proizvodu rada. Stoga se u prvom slučaju i svojina (zemljišna svojina) javlja kao neposredna, prirodno nastala vladavina, u drugom kao vladavina rada, posebno akumulisanog rada, kapitala. Prvi slučaj pretpostavlja da su individue povezane nekom vezom, bilo porodicom, plemenom, samim zemljištem itd., a drugi slučaj da su one nezavisne jedne od drugih i povezane jedino razmenom. U prvom slučaju razmena je poglavito razmena između ljudi i prirode, razmena pri kojoj se rad onih prvih razmenjuje za proizvode ove druge; u drugom slučaju to je pretežno razmena koju ljudi vrše međusobno. U prvom slučaju je dovoljan prosečan ljudski razum, fizička i duhovna delatnost uopšte još nisu odvojene jedna od druge; u drugom slučaju razdvajanje duhovnog i fizičkog rada treba da je već praktično sprovedeno. U prvom slučaju vladavina sopstvenika nad nesopstvenicima može počivati na ličnim odnosima, na nekoj vrsti zajednice, u drugom slučaju ona mora dobiti vid stvari u nečem trećem, u novcu. U prvom slučaju postoji sitna industrija, ali podređena korišćenju prirodno nastalog oruđa za proizvodnju, i stoga tu nema podele rada među raznim individuama; u drugom slučaju industrija se sastoji samo u podeli rada i postoji na osnovu te podele.

||41| Dosada smo polazili od oruđa za proizvodnju i već se ovde pokazala nužnost postojanja privatne svojine na izvesnim stupnjevima industrijskog razvitka. U *industrie extractive*³ privatna svojina se još uvek potpuno poklapa sa radom; u sitnoj industriji i svoj

¹ trgovčić — ² Nedostaju stranice rukopisa koje je Marx paginirao sa 36, 37, 38 i 39. — ³ industriji koja predmet svog rada zatiče u prirodi

dosadašnjoj zemljoradnji svojina je nužna posledica postojećih oruđa za proizvodnju; u krupnoj industriji protivrečnost između oruđa za proizvodnju i privatne svojine je proizvod baš te industrije, a da bi mogla da ga stvori, ona mora biti već veoma razvijena. Dakle, tek sa njom je moguće i ukidanje privatne svojine.

★

Najveću deobu materijalnog i duhovnog rada predstavlja razdvajanje grada od sela. Suprotnost između grada i sela počinje uporedo sa prelaskom iz varvarstva u civilizaciju, iz plemenske organizacije u državu, iz lokalne ograničenosti u naciju, i provlači se kroz celu istoriju civilizacije sve do dana današnjeg (Anti-corn-law league^[40]). Uporedo sa gradom data je i nužnost postojanja administracije, policije, poreza itd., ukratko opštinske organizacije a time i politike uopšte. Ovde se prvi put pojavila podela stanovništva na dve velike klase, koja počiva direktno na podeli rada i oruđima za proizvodnju. Već i sam grad predstavlja činjenicu koncentracije stanovništva, oruđa za proizvodnju, kapitala, uživanja, potreba, dok se u selu zapaža upravo suprotna činjenica, izolovanost i pojedinačnost. Suprotnost između grada i sela može postojati samo u okviru privatne svojine. Ta suprotnost je najpotpuniji izraz podređenosti individue podeli rada, jednoj određenoj, njoj nametnutoj delatnosti, — podređenosti koja jednog pretvara u ograničenu gradsku životinju, a drugog u ograničenu seosku životinju i svakodnevno iznova rađa suprotnost među njihovim interesima. Rad je ovde opet ono glavno, sila *nad* individua, i dok ona postoji, mora postojati i privatna svojina. Ukidanje suprotnosti između grada i sela predstavlja jedan od prvih u||42|slova zajednice, — uslov koji, opet, zavisi od mnoštva materijalnih pretpostavki i koji se ne može ispuniti samo voljom, što svako vidi već na prvi pogled. (Ove uslove treba još bliže opisati.) Odvajanje grada od sela može se shvatiti i kao razdvajanje kapitala i zemljišne svojine, kao početak postojanja i razvoja kapitala nezavisnog od zemljišne svojine, početak svojine čija je osnova jedino u radu i razmeni.

U gradovima koje srednji vek nije već uobličene dobio u nasleđe od ranije istorije, već su ih obrazovali oslobođeni kmetovi, poseban rad svakoga bio je njegova jedina svojina, osim malog kapitala koji je svaki sobom donosio a koji se sastojao skoro isključivo od najnužnijeg zanatlijskog alata. Konkurencija kmetova koji su neprestano bežali u gradove, neprekidni rat sela protiv gradova, a time i nužnost postojanja jedne organizovane gradske ubojne sile, vezanost zajedničke svojine za jedan određeni rad, nužnost postojanja zajedničkih zgrada za prodaju njihove robe u doba kad su zanatlije istovremeno bile i *commerçants*¹, i s tim povezana zabrana pristupa nepozvanima

¹ trgovci

u te zgrade, međusobna suprotnost interesa podvojenih zanata, nužnost postojanja zaštite zanata izučenog s mukom, i feudalna organizacija cele zemlje, — sve su to bili uzroci ujedinjenja radnika svakog zanata posebno u esnafa. Mi ovde ne moramo podrobnije ulaziti u mnogobrojne modifikacije esnafske organizacije koje su posledica kasnijeg istorijskog razvitka. Do bekstva kmetova u gradove dolazilo je neprekidno u toku čitavog srednjeg veka. Ti kmetovi, koje su na selu proganjali njihovi gospodari, dolazili su pojedinačno u gradove, gde su nalazili organizovanu opštinu protiv koje su bili nemoćni i u kojoj su se morali pokoravati položaju koji su im određivali potreba za njihovim radom i interes njihovih organizovanih gradskih konkurenata. Ti radnici koji su dolazili pojedinačno nikad nisu uspeli da postanu sila, pošto su ih, ako je njihov rad bio esnafski i zahtevao učenje, esnafski majstori potčinjavali sebi i organizovali shodno svome interesu; ili, ako za njihov rad nije bilo potrebno učiti i stoga nije bio esnafski već nadničarski rad, oni nikad nisu uspeli da se organizuju i ostali su neorganizovani plebs. Nužnost postojanja nadničarskog rada u gradovima stvorila je plebs.

Ovi gradovi su bili pravi »savezi«, nastali zahvaljujući neposrednoj §43| potrebi, brizi za zaštitu svojine i nastojanju da se umnože sredstva za proizvodnju i sredstva za odbranu pojedinih članova. Plebs tih gradova bio je lišen svake moći usled toga što se sastojao od individua koje su bile tuđe jedne drugima i dolazile u gradove pojedinačno, i neorganizovano stajale nasuprot jednoj organizovanoj, vojnički opremljenoj sili koja ih je surevnjivo kontrolisala. Kalfe i šegrti bili su u svakom zanatu organizovani onako kako je to najbolje odgovaralo interesu majstorâ;* njihov patrijarhalni odnos prema majstorima davao je majstorima dvostruku moć, s jedne strane u njihovom direktnom uticaju na čitav život kalfi, a zatim i zbog toga što je za kalfe koje su radile kod istog majstora taj odnos bio stvarna veza koja ih je međusobno povezivala nasuprot kalfama drugih majstora i odvajala ih od njih; i najzad, kalfe je za postojeći poredak vezivala već i sama njihova zainteresovanost da postanu i sami majstori. Stoga, dok je plebs bar dizao bune protiv čitavog gradskog ustrojstva, koje, međutim, nisu dovele ni do kakvih rezultata usled nemoći tog plebsa, — kalfe su pružale samo neznatan otpor u okviru pojedinih esnafa, kakav i proističe iz same esnafske egzistencije organizacije. Svi veliki ustanci u srednjem veku poticali su sa sela, ali isto tako nisu imali uspeha zbog podvojenosti i primitivizma seljaka koji je posledica te podvojenosti.

* [U rukopisu precrtano:] oni su, opet, bili međusobno podeljeni na taj način što su kalfe raznih majstora stajale jedne nasuprot drugima u jednom istom zanatu;

Kapital u tim gradovima bio je prirodno nastali kapital koji se sastojao od stana, zanatlijskog alata i prirodno stečenih, naslednih mušterija, i zbog nerazvijenog opštenja i nedovoljnog prometa on se kao nerealizovan morao prenositi u nasleđe sa oca na sina. Taj kapital nije bio, kao što je to slučaj sa modernim, kapital koji se procenjuje u novcu, kod koga je nevažno u kojoj stvari leži, već je to bio kapital neposredno povezan s određenim radom vlasnika, sasvim neodvojiv od tog rada i utoliko *staleški* kapital.

Podela rada i u gradovima između pojedinih esnafa bila je još neznatna, a u samim esnafima između pojedinih radnika uopšte nije bila sprovedena. Svaki radnik je morao da bude vičan čitavom nizu poslova, morao je da zna da radi sve što se moglo raditi s njegovim alatom; ograničeno opštenje i slaba međusobna povezanost pojedinih gradova, nedovoljan broj stanovnika i ograničenost potreba onemogućavali su dalju podelu rada, i stoga je svako ko je hteo da postane majstor morao u potpunosti ovladati svojim zanatom. Zato se kod srednjovekovnih zanatlija može naći i zainteresovanost za njihov specijalni rad i za ovladavanje tom veštinom, zainteresovanost koja je mogla dostići izvestan ograničeni stepen umetničkog ukusa. A stoga se i svaki srednjovekovni zanatlija sasvim predavao svom radu, prema njemu se odnosio sa ropskom pokornošću koja mu je bila prijatna, i bio mu je mnogo više potčinjen nego što je to savremeni radnik, koji se ravnodušno odnosi prema svom radu.

Sledeći korak u podeli rada bilo je razdvajanje proizvodnje i opštenja, obrazovanje posebne klase trgovaca, — razdvajanje koje je preneto zajedno sa gradovima nasledenim iz ranijih istorijskih perioda (između ostalog i sa Jevrejima), a u novoobrazovanim se ubrzo pojavilo. Ovim je data mogućnost uspostavljanja trgovinskih veza koje premašuju okvire najbliže okoline, mogućnost čije je ostvarenje zavisilo od postojećih sredstava komunikacije, od stanja javne bezbednosti van grada kakvo su uslovljavale političke prilike (kao što je poznato, u čitavom srednjem veku trgovci su se kretali s naoružanim karavanima), i od primitivnijih ili razvijenijih potreba područja pristupačnih za opštenje, što je bilo uslovljeno trenutnim stepenom kulture.

Uporedo sa uspostavljanjem opštenja u jednoj posebnoj klasi, uporedo sa širenjem trgovine koju su trgovci prenosili van granica najbliže gradske okoline, javlja se i uzajamno dejstvo između proizvodnje i opštenja. Gradovi stupaju* u *međusobnu* vezu, novi alati se prenose iz jednog u drugi grad, i podela između proizvodnje i opštenja ubrzo izaziva novu podelu proizvodnje između pojedinih gradova, od kojih svaki ubrzo počinje da koristi pretežno jednu granu

* [U rukopisu precrtano:] izlaze iz svoje izolovanosti

industrije. Postepeno počinje da se gubi prvobitna lokalna ograničenost.

Samo od razvitka opštenja zavisi da li će se za dalji razvitak očuvati proizvodne snage a naročito otkrića do kojih se došlo u nekim lokalnim okvirima. Dokle god ne postoji opštenje koje prelazi granice neposrednog susedstva, svako otkriće se mora učiniti posebno u svakom mestu, i dovoljan je čist slučaj, kao što su upadi varvarskih naroda, čak i obični ratovi, da zemlju sa razvijenim proizvodnim snagama i potrebama* prinude da sve počne iznova. Na početku istorijskog razvitka svako otkriće se moralo činiti svakodnevno iznova i u svakom mestu nezavisno od drugih mesta. Koliko su razvijene proizvodne snage čak i u uslovima srazmerno veoma razvijene trgovine malo zaštićene od potpune propasti, dokazuju Feničani,** čija su otkrića najvećim delom za dugo bila izgubljena usled potiskivanja ove nacije iz trgovine, Aleksandrovih osvajanja i sloma koji je bio posledica toga. Isti je slučaj npr. i sa slikanjem na staklu u srednjem veku. Tek kad je opštenje postalo opštenje u svetskim razmerama i krupna industrija mu postala osnova, tek kad su sve nacije uvučene u konkurentsku borbu, — tek onda je obezbeđeno očuvanje stečenih proizvodnih snaga.

Prva posledica podele rada između različitih gradova bio je nastanak manufaktura, grana proizvodnje koje su prevazišle okvire esnafske organizacije. Istorijska pretpostavka prvog procvata manufaktura — u Italiji i kasnije u Flandriji — bilo je opštenje sa nacijama van zemlje. U drugim zemljama — npr. u Engleskoj i Francuskoj — manufakture su se na početku ograničavale na unutrašnje tržište. Osim navedenih pretpostavki, manufakture su pretpostavljale i već jaču koncentraciju stanovništva — osobito u selu — i kapitala, koji je počinjao da se gomila u rukama pojedinaca delimično u esnafima uprkos esnafskim zakonima, a delimično kod trgovaca.

||46| Onaj rad koji je od samog početka zahtevao mašinu, makar i u najprimitivnijem obliku, vrlo brzo se pokazao kao najposobniji za dalji razvitak. Tkački rad, kojim su se dotada uzgredno bavili seljaci u selima da bi sebi pribavili potrebnu odeću, bio je prvi rad koji je zahvaljujući širenju opštenja dobio podstrek za dalji razvitak. Tkački rad je bio prva i ostao najglavnija manufaktura. Tražnja za materijalima za odeću, koja je rasla uporedo s porastom stanovništva, akumulacija i mobilizacija prirodno nastalog kapitala, koja je započela zahvaljujući ubrzanom prometu, potreba za luksuznim predmetima, izazvana ovim i uopšte stimulisana postepenim širenjem opštenja, — sve ovo je tkačkom radu dalo u kvantitativnom i kvalita-

* [Prvobitna varijanta rukopisa:] dovoljni su da masu stečenih proizvodnih snaga i otkrića za duže vreme opet

** [Marxova napomena na margini:] i slikanje na staklu u srednjem veku

tivnom smislu podstrek, koji ga je izvukao iz dotadašnjeg oblika proizvodnje. Pored seljaka koji su tkali za svoje potrebe i koji su proizveli s tim radom i još to čine, pojavila se u gradovima nova klasa tkača, čije su tkanine bile određene za čitavo domaće tržište, a većinom i za inostrana tržišta.

Tkački rad, koji je u većini slučajeva zahtevao samo malo umešnosti i ubrzo se raspao na beskrajno veliki broj grana, čitavom svojom prirodom opirao se okovima esnafa. Stoga se tkački rad većinom odvijao bez esnafske organizacije u selima i varošicama, koji su se postepeno razvijali u gradove, i ubrzo postali najrazvijeniji gradovi u svakoj zemlji.

Uporedo s pojavom neesnafske manufakture izmenili su se i odnosi svojine. Prvi korak od prirodno nastalog — staleškog kapitala omogućila je pojava trgovaca, čiji je kapital od početka bio pokretan, kapital u modernom smislu, ukoliko o tome uopšte može biti reči u tadašnjim okolnostima. Drugi korak je učinjen s pojavom manufakture, koja je sa svoje strane mobilisala masu prirodno nastalog kapitala i uopšte uvećala masu pokretnog kapitala u poređenju sa masom prirodno nastalog kapitala.

Manufaktura je ujedno postala i прибежиште seljaka od esnafa koji ih nisu primali ili su ih slabo plaćali, kao što su ranije esnafski gradovi služili seljacima kao прибежиште ||47| od zemljoposjednika.

Uporedo sa počecima manufakture nastao je period skitničenja, izazvan prestankom postojanja feudalnih svita, raspuštanjem vojski koje su skupljane s koca i s konopca i služile kraljevima za borbu protiv vazala, usavršavanjem zemljoradnje i pretvaranjem velikih prostranstava ziratne zemlje u pašnjake. Već iz ovoga se vidi da je to skitničenje neposredno povezano s raspadanjem feudalizma. Već u trinaestom veku bilo je pojedinih takvih perioda, ali kao opšta i trajna pojava skitničenje se javlja tek krajem 15. i početkom 16. veka. Te skitnice, kojih je bilo u tolikom broju da je, između ostalih, engleski vladar Henry VIII naredio da se obesi njih 72 000, moguće je bilo samo s najvećom mukom naterati da rade, kad ih je na to nagnala krajnja nužda, i to tek pošto bi se savladao njihov dugotrajan otpor. Brzi procvat manufakture, naročito u Engleskoj, postepeno ih je apsorbovao.

S pojavom manufakture razne nacije su stupile u konkurentski odnos, u trgovinsku borbu koja je vođena u vidu ratova, zaštitnih carina i prohibicija, dok su nacije ranije, ukoliko su bile povezane, međusobno obavljale bezazlenu razmenu. Trgovina je otada dobila politički značaj.

S pojavom manufakture izmenjen je ujedno i odnos radnika prema poslodavcu. U esnafima je i dalje postojao patrijarhalni odnos između kalfa i majstora; u manufakturi je na njegovo mesto stupio novčani odnos između radnika i kapitaliste, odnos koji je na selu i u malim gradovima sačuvao patrijarhalni karakter, dok je u većim,

pravim manufakturnim gradovima već rano izgubio skoro svaku patrijarhalnu boju.

Manufaktura i uopšte napredak proizvodnje dobili su ogroman polet širenjem opštenja, do koga je došlo s otkrićem Amerike i pomorskog puta za Istočnu Indiju. Novi, otuda uvezeni proizvodi, naročito velike količine zlata i srebra koji su ušli u promet, potpuno izmenili međusoban odnos klasa i feudalnoj zemljišnoj svojini i radnicima zadali jak udarac, avanturistički pohodi, kolonizacija i pre svega prerastanje tržištâ u svetsko tržište, što je sada postalo moguće i iz dana u dan sve izrazitije, — sve je to otvorilo novu fazu istorijskog razvitka, o kojoj ovde uopšteno ne treba dalje govoriti. Kolonizacijom novootkrivenih zemalja trgovinska borba među nacijama dobila je novu hranu i u skladu s tim postala je šira i ogorčenija.

Širenje trgovine i manufakture ubrzalo je akumulaciju pokretnog kapitala, dok je u esnafima, koji su bili nedovoljno stimulisani za proširenje proizvodnje, prirodno nastali kapital ostajao stabilan ili čak opadao. Trgovina i manufaktura su stvorile krupnu buržoaziju, u esnafima se koncentrisala sitna buržoazija, koja više nije, kao nekada, vladala u gradovima već se morala povinovati vlasti krupnih trgovaca i vlasnika manufakture.* Otuda propast esnafa čim su došli u dodir sa manufakturom.

Međusoban odnos nacija u njihovom opštenju dobio je dva različita vida u eposi o kojoj smo govorili. Na početku je neznatna količina zlata i srebra u prometu uslovlila zabranu izvoza tih metala; a industrija, koja je postala neophodna radi zapošljavanja sve većeg broja gradskog stanovništva i većinom bila uvezena iz inostranstva, nije mogla biti bez privilegija, koje je, naravno, bilo moguće davati ne samo u odnosu na unutrašnju već poglavito u odnosu na inostranu konkurenciju. U vidu tih prvobitnih prohibicija lokalna esnafska privilegija proširena je na celu naciju. Carine su se razvile iz dažbina što su ih feudalci nametali trgovcima koji su prolazili kroz njihovo područje kao otkup da ne budu opljačkani, iz dažbina koje su kasnije nametali i gradovi i koje su u vreme nicanja modernih država za državnu blagajnu bile najzgodnije sredstvo da dobije novac.

Pojava američkog zlata i srebra na evropskim tržištima, postepen razvitak industrije, brz uspon trgovine i time uslovljen procvat neesnafske buržoazije i novca dali su tim merama drugo značenje. Država, koja je iz dana u dan sve manje mogla bez novca, sačuvala je sada iz fiskalnih razloga zabranu izvoza zlata i srebra; buržuji, za koje su ove količine novca, iznova bačene na tržište, bile glavni predmet za *accaparement*¹, bili su time potpuno zadovoljni; dotadašnje

* [Marxova napomena na margini:] Sitni buržuj — Srednji stalež — Krupna buržoazija.

¹ zelenašku kupovinu na veliko

privilegije postale su izvor prihoda za vladu i prodavane su za novac; u carinskom zakonodavstvu pojavile su se izvozne carine koje su imale čisto fiskalni cilj, dok su za ||49| razvitak industrije predstavljale samo prepreku.

Drugi period je nastupio sredinom sedamnaestog veka i trajao skoro do kraja osamnaestog. Trgovina i brodarstvo brže su se razvijali nego manufaktura, koja je igrala sekundarnu ulogu; kolonije su postajale krupni potrošači, pojedine nacije delile su u dugotrajnim borbama svetsko tržište koje se otvaralo.* Ovaj period počinje zakonima o navigaciji^[41] i kolonijalnim monopolima. Konkurencija među nacijama odstranjivana je u što je moguće većoj meri tarifama, prohibicijama, ugovorima; a, u krajnjoj liniji, konkurentska borba se vodila i odlučivala u vidu ratova (posebno pomorskih ratova). Nacija najmoćnija na moru, Englezi, sačuvala je prevlast u trgovini i manufakturi. Već ovde postoji koncentracija na *jednu* zemlju.

Manufaktura je stalno zaštićivana zaštitnim carinama na domaćem tržištu, monopolima na kolonijalnom tržištu, a na spoljašnjem u najvećoj mogućnoj meri diferencijalnim carinama.^[42] Stimulisana je obrada materijala proizvedenog u samoj zemlji (vuna i platno u Engleskoj, svila u Francuskoj), zabranjivan izvoz sirovine proizvedene u samoj zemlji (vuna u Engleskoj), a zanemarivana ili suzbijana [obrada] uvezene [pamuk u Engleskoj]. Ona nacija koja je dominirala u pomorskoj trgovini i bila najveća kolonijalna sila obezbedila je sebi, naravno, i — u kvantitativnom i kvalitativnom smislu — najintenzivniji razvitak manufakture. Manufaktura uopšte nije mogla opstati bez zaštite, pošto je i najmanja promena u drugim zemljama mogla da dovede do toga da ona izgubi svoje tržište i bude upropašćena; nju je bilo lako uvesti u bilo kojoj zemlji u koliko - toliko povoljnim uslovima, i baš zbog toga bilo ju je lako uništiti. Istovremeno, zahvaljujući načinu na koji je obavljana, naročito u 18. veku na selu, ona se u toj meri stopila sa uslovima života velikog mnoštva individua, da se nijedna zemlja ne usuđuje da njeno postojanje dovede u pitanje dopuštajući slobodnu konkurenciju. Stoga ona, ukoliko uspe da izvozi svoje proizvode, sasvim zavisi od širenja ili ograničavanja trgovine i ima srazmer[no]¹ vrlo malo obratno dejstvo [na nju]¹. Otuda njen sekundarni [. . .]¹ i otuda uticaj [tr]govaca¹ u osamnaestom veku. ||50| Trgovci, a posebno brodovlasnici, insistirali su, pre svega, na državnoj zaštiti i monopolima; vlasnici manufakture su, istina, tražili i dobijali zaštitu, ali su po političkom značaju stalno bili iza trgovaca. Trgovački gradovi, naročito pomorski gradovi, dostigli su izvestan stepen civilizovanosti i dobili krupnoburžoaski karakter, dok

* [Prvobitna varijanta rukopisa:] svetsko tržište koje se otvaralo prigrabljivale su sebi pojedine nacije koje su se sukobljavale oko njegove eksploatacije

¹ Rukopis oštećen

je u fabričkim gradovima i dalje ostala najveća malograđanština. Up. Aikin itd.^[43] Osamnaesti vek bio je vek trgovine. Pinto to izričito kaže: »Le commerce fait la marotte du siècle«¹, i: »depuis quelque temps il n'est plus question que de commerce, de navigation et de marine«².^[44]

Iako znatno ubrzano, kretanje kapitala je ipak i dalje ostalo srazmerno sporo. Cepanje svetskog tržišta na podvojene delove od kojih je svaki eksploatisala po jedna posebna nacija, isključivanje konkurencije među nacijama, nespretnost same proizvodnje i novčani sistem koji je tek bio prešao prvi stupanj razvitka, — veoma su zadržavali promet. Posledica toga je bio čiftinski, prljavo-sitničarski duh koji je još bio svojstven svim trgovcima i čitavom načinu trgovanja. U poređenju sa vlasnicima manufaktura, a pogotovo sa zanatlijama, oni su, svakako, bili velegrađani, buržuiji, a u poređenju sa trgovcima i industrijalcima iz sledećeg perioda ostali su malograđani. Up. A. Smith.^[45]

Ovaj period se odlikuje i ukidanjem zabrane izvoza zlata i srebra, pojavom menjačnica, banaka, državnih dugova, papirnog novca, špekulacija akcijama i državnim papirima, ažiotažom sa svim artiklima i razvitkom novčanog sistema uopšte. Kapital je opet izgubio mnogo od svog karaktera spontanosti koji mu je još bio svojstven.

Koncentracija trgovine i manufakture u jednoj zemlji, Engleskoj, koncentracija koja je u sedamnaestom veku nezadrživo jačala, stvorila je postepeno za ovu zemlju njeno svetsko tržište, a time i tražnju za manufakturnim proizvodima ove zemlje, koja se više nije mogla zadovoljiti dotadašnjim industrijskim proizvodnim snagama. Ova tražnja koja je bila prerasla proizvodne snage predstavljala je pogonsku silu koja je dovela do trećeg ||51| perioda u razvitku privatne svojine počev od srednjeg veka, stvorivši krupnu industriju — primenu elementarnih snaga u industrijske svrhe, mašine i najširu podelu rada. U Engleskoj su već postojali ostali uslovi te nove faze — sloboda konkurencije u granicama nacije, razvitak teorijske mehanike (mehanika koju je usavršio Newton bila je uopšte u 18. veku u Francuskoj i Engleskoj najpopularnija nauka) itd. (Slobodu konkurencije u granicama same nacije bilo je nužno svuda izvojevati revolucijom — 1640. i 1688. u Engleskoj, 1789. u Francuskoj.) Konkurencija je ubrzo naterala svaku zemlju koja je htela da sačuva svoju istorijsku ulogu da zaštiti svoje manufakture novim carinskim merama (stare carine više nisu mogle pomoći u borbi protiv krupne industrije) i da ubrzo potom uvede krupnu industriju u uslovima zaštitnih carina. Krupna industrija je uprkos tim zaštitnim sredstvima učinila univerzalnom konkurenciju (ona je sloboda trgovine u praksi, zaštitna

¹ »Trgovina je manija ovog veka« — ² »od pre izvesnog vremena govori se još samo o trgovini, moreplovstvu i mornarici«

carina je u njoj samo palijativ, otpor *u okviru* slobode trgovine), uspostavila sredstva komunikacije i moderno svetsko tržište,* podredila sebi trgovinu, pretvorila sav kapital u industrijski kapital i time stvorila brzi promet (obrazovanje novčanog sistema) i centralizaciju kapitala.^[46] Univerzalnom konkurencijom ona je naterala sve individue da do kraja napregnu svu svoju energiju. Gde god je bilo moguće, uništila je ideologiju, religiju, moral itd., a tamo gde to nije mogla pretvorila ih je u očevidnu laž. Ona je tek stvorila svetsku istoriju, ukoliko je svaku civilizovanu naciju i svaku individuu u njoj u zadovoljavanju njenih potreba učinila zavisnom od celog sveta i uklonila dotadašnju spontano nastalu isključivost pojedinih nacija. Ona je podredila prirodnu nauku kapitalu i podeli rada oduzela i poslednji privid njenog spontanog karaktera. Ona je uopšte uništila spontanost, ukoliko je to u okviru rada moguće, i rastvorila sve spontano nastale odnose u novčane odnose. Ona je namesto spontano nastalih gradova stvorila moderne, velike industrijske gradove nastale preko noći. Gde god je prodrila, uništila je zanatstvo i uopšte sve ranije stupnjeve u razvitku industrije. Ona je privela kraju pobedu [gra]¹da nad selom. Njena [...] je automatski sistem. [...] stvorio masu pro[izvodnih s]¹naga za koju se privatna [svoji]¹na pretvorila u okove ||52| isto onako kao što je to bio esnaf za manufakturu, i sitna, seoska radionica za zanat u periodu njegovog razvitka. U uslovima privatne svojine ove proizvodne snage doživljavaju samo jednostran razvitak, za većinu postaju razorne snage, i mnoštvo takvih snaga uopšte ne može naći primenu u privatnoj svojini. Ona je uopšte svuda stvorila iste odnose među klasama društva i time uništila osobenost pojedinih nacionalnosti. I najzad, dok buržoazija svake nacije čuva svoje posebne nacionalne interese, krupna industrija je stvorila klasu koja u svim nacijama ima isti interes i kod koje je nacionalnost već uništena, klasu koja se stvarno otresla čitavog starog sveta i u isto vreme stoji nasuprot njemu. Ona radniku čini nepodnošljivim ne samo odnos prema kapitalisti već i sam rad.

Razumljivo je da krupna industrija** ne dostiže podjednak stepen razvitka u svim mestima neke zemlje. Međutim, to ne zadržava klasni pokret proletarijata, pošto na čelo tog pokreta stupaju proletari stvoreni krupnom industrijom, i povlače za sobom čitavu masu, i pošto radnike isključene iz krupne industrije ta krupna industrija dovodi u još gore uslove života nego radnike same krupne industrije. Isto tako utiču i one zemlje u kojima je razvijena krupna industrija na plus ou moins² neindustrijske zemlje, ukoliko su ove zahvaljujući svetskom opštenju uvučene u univerzalnu konkurentsku borbu.

* [U rukopisu precrtano:] i stvorila brzi promet i koncentraciju kapitala.

** [U rukopisu precrtano:] u svim zemljama i ne

¹ Rukopis oštećen. — ² manje ili više

Ti različiti oblici su isto tako i oblici organizacije rada a time i privatne svojine. U svakom periodu dolazilo je do ujedinjavanja postojećih proizvodnih snaga, ukoliko su ga potrebe činile nužnim.

★

Ova protivrečnost između proizvodnih snaga i oblika opštenja, koja se, kao što smo videli, već više puta pojavila u dosadašnjoj istoriji, a pri tom ipak nije ugrozila njene osnove, nužno se svaki put razbuktavala u revoluciji, dobijajući pri tom, kao totalitet kolizija, istovremeno razne sporedne oblike, kao što su kolizije raznih klasa, kao što su protivrečnost svesti, idejna borba itd., politička borba itd. Ako se posmatra sa jednog ograničenog stanovišta, moguće je izvući jedan od tih sporednih oblika i posmatrati ga kao osnovu tih revolucija, a to je utoliko lakše učiniti što individue od kojih potiču revolucije stvaraju sebi iluzije o sopstvenoj delatnosti, zavisno od svog stepena obrazovanja i stupnja istorijskog razvitka.

Dakle, po našem shvatanju, izvor svih kolizija u istoriji nalazi se u protivrečnosti između proizvodnih snaga i oblika ||53| opštenja. Uostalom, da bi dovela do kolizija u nekoj zemlji, ta protivrečnost se ne mora u samoj toj zemlji zaoštriti do kraja. Konkurencija sa industrijski razvijenijim zemljama, izazvana širenjem međunarodnog opštenja, dovoljna je da i u zemljama sa manje razvijenom industrijom stvori sličnu protivrečnost (npr. latentni proletarijat u Nemačkoj pojavio se zahvaljujući konkurenciji engleske industrije).

★

Konkurencija međusobno izoluje individue, ne samo buržuje već još više proletere, uprkos tome što ih zbližava. Otuda, protekne dosta vremena pre nego što te individue postanu kadre da se ujedine, a da i ne govorimo o tome da za to ujedinenje — ukoliko treba da bude šire od čisto lokalnog — krupna industrija mora tek stvoriti potrebna sredstva: krupne industrijske gradove i jevtine i brze komunikacije; stoga je svaku organizovanu silu, suprotstavljenu tim izolovanim individuama koje žive u odnosima koji svakodnevno reprodukuju tu izolaciju, moguće pobediti tek posle dugih borbi. Tražiti suprotno, značilo bi isto što i tražiti da konkurencija ne postoji u toj određenoj istorijskoj eposi, ili da individue izbiju sebi iz glave odnose nad kojima nemaju nikakvu kontrolu zato što su izolovane.

★

Gradnja kuća. Kod divljaka je razumljivo samo po sebi da svaka porodica ima svoju sopstvenu pećinu ili kolibu, kao što kod nomada postoji odvojeni šator za svaku porodicu. Dalji razvitak privatne svo-

jine čini još neophodnijim ovo odvojeno domaćinstvo. Kod zemljoradničkih naroda zajedničko domaćinstvo je isto toliko nemoguće koliko i zajednička obrada zemlje. Veliki korak napred bila je izgradnja gradova. Ali u svim dosadašnjim periodima ukidanja odvojenog gazdinstva, koje se ne može odvojiti od ukidanja privatne svojine, nije bilo moguće već i zbog toga što za to nisu postojali materijalni uslovi. Uspostavljanje zajedničkog domaćinstva pretpostavlja razvitak mašina, korišćenje prirodnih sila i mnogih drugih proizvodnih snaga, npr. vodovoda, ||54| gasnog osvetljenja, parnog grejanja itd., ukidanje [suprotnosti] između grada i sela. Bez ovih uslova zajedničko gazdinstvo ne bi, sa svoje strane, bilo nova proizvodna snaga, bilo bi lišeno svake materijalne osnove, zasnovano na čisto teorijskoj osnovi, tj. bilo bi čista fantazija i dovelo samo do manastirskog gazdinstva. — Ono što je bilo moguće pokazuje se u slivanju u gradove i izgradnji zajedničkih zgrada za pojedine određene ciljeve (zatvora, kasarna itd.). Po sebi je razumljivo da se ukidanje odvojenog gazdinstva ne može odvojiti od ukidanja porodice.

(Stav, na koji se često nailazi kod svetog Maxa, da svako postaje sve što jeste zahvaljujući državi, u osnovi je identičan sa stavom da je buržuj samo primerak roda buržuja; taj stav pretpostavlja da je *klasa* buržuja postojala još pre individua koje nju sačinjavaju.)*

Građani svakoga grada bili su u srednjem veku prinuđeni da se ujedine protiv seoskog plemstva da bi sačuvali svoju kožu; širenje trgovine i uspostavljanje komunikacija doveli su do toga da pojedini gradovi upoznaju druge gradove koji su u borbi sa istim protivnikom branili iste interese.** Od mnogih lokalnih građanskih grupa podvojenih gradova nastala je tek vrlo postepeno građanska *klasa*. Uslovi života pojedinih građana su ujedno, zahvaljujući*** tome što su predstavljali suprotnost postojećim odnosima i, zahvaljujući načinu rada uslovljenom time, postali uslovi koji su za sve njih bili zajednički i od svakog pojedinca nezavisni. Građani su stvorili te uslove ukoliko su se oslobodili feudalnih spona, a stvoreni su tim uslovima ukoliko su bili uslovljeni njihovom suprotnošću prema feudalizmu koji su zatekli. Sa uspostavljanjem veze između pojedinih gradova, ti zajednički uslovi razvili su se u klasne uslove. Isti uslovi, ista suprotnost, isti interesi su, sve u svemu, takođe svuda nužno stvarali iste običaje. Sama buržoazija razvija se tek postepeno uporedo sa svojim uslovima, zavisno od podele rada raspada se, opet,

* [Marxova napomena na margini:] *Prepostojanje* klase kod filozofa.

** [Prvobitna varijanta rukopisa:] dovelo je do ujedinjenja većeg broja gradova čija osnova leži u identičnosti interesa u odnosu na feudalce

*** [U rukopisu precrtano:] ujedinjenju tih podvojenih u zajedničke uslove egzistencije jedne klase.

na razne frakcije, i, najzad, sve imućne klase koje su postojale pre nje apsorbuj^{*} u onoj meri u kojoj se sva već postojeća svojina pretvara u industrijski ili trgovinski kapital (dok većinu zatečene klase bez imovine i jedan deo dotle imućnih klasa pretvara u novu klasu, proletarijat). Pojedine individue čine klasu samo utoliko ukoliko ||55| moraju zajednički da vode borbu protiv neke druge klase; inače, one se uzajamno odnose neprijateljski, kao konkurenti. S druge pak strane, klasa se osamostaljuje u odnosu na individue, tako da one nailaze na već unapred određene uslove svog života; klasa im određuje društveni položaj a time i njihov lični razvitak; one joj se potčinjavaju. Ova pojava predstavlja isto što i podređivanje pojedinih individua podeli rada i nju je moguće ukloniti samo ukidanjem privatne svojine i samog rada. Već smo više puta ukazali na to kako se to podređivanje individua klasi istovremeno pretvara u podređivanje svakojakim predstavama itd.

Ako se *filozofski* posmatra taj razvitak individua u^{**} zajedničkim uslovima egzistencije istorijskog niza staleža i klasa i pod opštim postavkama koje su im time nametnute, — onda je svakako lako uobraziti da su se u tim individuama razvili rod ili čovek, ili da su one razvile čoveka — uobraženje koje predstavlja jak šamar za istoriju. U takvom slučaju ti razni staleži i klase mogu se shvatiti kao specifikacija opšteg izraza, kao podvrste roda, kao faze u razvitku čoveka.

To podređivanje individua određenim klasama može se ukinuti tek kad se obrazuje klasa koja više ne mora da zastupa nikakav poseban klasni interes nasuprot vladajućoj klasi.

★

Pretvaranje ličnih sila (odnosa) u stvarstvene putem podele rada ne može se ukinuti na taj način što će čovek sebi izbiti iz glave opštu predstavu o tome, već samo tako što individue ponovo sebi podređuju te stvarstvene sile i ukidaju podelu rada.^{***} Bez zajednice[†] to nije moguće. Tek u zajednici postoje za svaku individuu ||56| sredstva pomoću kojih može svestrano da razvija svoje sposobnosti; dakle, tek u zajednici mogućna je lična sloboda. U dosadašnjim surogatima zajednice, u državi itd., lična sloboda je postojala samo za one individue koje su se razvijale u uslovima vladajuće klase i samo ukoliko

* [Marxova napomena na margini:] Ona najpre apsorbuj^e one grane rada koje neposredno pripadaju državi, zatim sve ± [manje-više] ideološke staleže

** [U rukopisu precrtano:] filozofski posmatra u njihovim delimično datim a delimično daljim razvitkom datih uslova egzistencije —

*** [Engelsova napomena na margini:] (Feuerb[ach]: bivstvo i suština)

† [U rukopisu precrtano:] i njom uslovljenog potpunog slobodnog razvitka individue je nemoguće

su one bile individue te klase. Prividna zajednica, u koju su se dosad sjedinjavale individue, stalno im se suprotstavljala kao nešto samostalno i, istovremeno, pošto je predstavljala udruživanje jedne klase protiv druge, za podvlašćenu klasu nije bila samo potpuno iluzorna zajednica već i novi okov. U stvarnoj zajednici individue u svojoj asocijaciji i tom asocijacijom stižu ujedno i svoju slobodu.

Individue su uvek polazile od sebe, naravno od sebe u okviru datih istorijskih uslova i odnosa, a ne od »čiste« individue u onom smislu u kome je shvataju ideolozi. Ali u toku istorijskog razvitka i upravo zahvaljujući osamostaljivanju društvenih odnosa, neizbežnom u okviru podele rada, javlja se razlika među životima svih individua, ukoliko je njihov život ličan i ukoliko je potčinjen bilo kojoj grani rada i uslovima koji su s njom u vezi. (Ovo ne treba razumeti u tom smislu da npr. rentijer, kapitalist itd. prestaju da budu ličnosti, već da je njihova ličnost uslovljena i određena sasvim određenim klasnim odnosima, a razlika se pokazuje tek u suprotnosti prema nekoj drugoj klasi i za njih same tek onda kad oni bankrotiraju.) U staležu (a još više u plemenu) to je još prikriveno, npr. plemić ostaje uvek plemić, neplemić (roturier) ostaje uvek neplemić, bez obzira na njegove ostale uslove, — osobina nerazdvojno vezana s njegovom individualnošću. Razlikovanje lične individue od klasne individue, karakter slučajnosti koji imaju uslovi života za individu, javlja se tek uporedo s pojavom klase koja je i sama proizvod buržoazije. Tek konkurencija i borba među individuama rađa i razvija ||57| taj karakter slučajnosti kao takav. Stoga se zamišlja da su individue pod vlašću buržoazije slobodnije nego ranije, jer za njih njihovi uslovi života imaju karakter slučajnih, dok su u stvarnosti one, naravno, neslobodne, jer su više potčinjene stvarstvenoj vlasti. Razlika u odnosu na stalež pokazuje se osobito u suprotnosti buržoazije prema proletarijatu. Kad je stalež građana — korporacije itd. — ustao protiv seoskog plemstva, njegovi uslovi života, pokretna svojina i zanatski rad, koji su u latentnom stanju postojali još pre njihovog odvajanja od feudalne strukture, javili su se kao nešto pozitivno, što je suprotstavljeno feudalnoj zemljišnoj svojini, i stoga je najpre opet uzelo svojevrstni feudalni oblik. Razume se da su se odbegli kmetovi odnosili prema svom dotadašnjem kmetstvu kao prema pojavi koja je slučajna za njihovu ličnost. Ali u tome su oni činili samo isto ono što čini svaka klasa koja se oslobađa okova, a zatim, oni se nisu oslobađali kao klasa već pojedinačno. Dalje, oni nisu prelazili granice staleškog sistema, već su samo obrazovali nov stalež i zadržavali i na novom položaju svoj dotadašnji način rada i razvijali ga dalje, oslobađajući ga njegovih dotadašnjih okova koji više nisu odgovarali već dostignutom stupnju u njegovom razvitku.

Naprotiv, kod proletera je njihov sopstveni uslov života, rad, a time i svi uslovi postojanja današnjeg društva, postao za njih nešto slučajno, nad čim proleter i pojedinačno nemaju kontrolu i nad čim

im nikakva *društvena* organizacija ne može dati kontrolu,* a protivrečnost između [. . .]¹ ličnosti proletera pojedinačno i njegovog, njemu nametnutog uslova života, rada, postaje vidna i njemu samom, naročito zato što je on žrtva već od rane mladosti i zato što nema mogućnosti da u okviru svoje klase dobije uslove koji će mu omogućiti da pređe u drugu klasu.

||58| NB. Ne treba zaboraviti da je već neophodnost kmetova da postoje i nemogućnost postojanja krupnog gazdinstva, koja je dovela do podele allotments² kmetovima, vrlo brzo svela obaveze kmetova prema feudalcima u proseku na takve dažbine u naturi i kulučenja, da su one kmetu omogućavale akumulaciju pokretne svojine i time mu olakšavale bekstvo sa poseda njegovog gospodara, otvarale mu izgleda da napreduje kao građanin, a stvarale i diferencijaciju među kmetovima, tako da su odbegli kmetovi bili već upola građani. Pri tom je isto tako jasno da su oni seljaci-kmetovi koji su bili vični nekom zanatu imali najviše izgleda da steknu pokretnu svojinu.

Dakle, dok su odbegli kmetovi želeli samo da slobodno razvijaju svoje već postojeće uslove egzistencije i postignu da ih drugi priznaju, i stoga su u krajnjoj liniji dospeli samo do slobodnog rada, proleteru moraju, da bi bili priznati kao ličnosti, da ukinu svoj sopstveni dotadašnji uslov egzistencije, koji je istovremeno i uslov egzistencije čitavog dotadašnjeg društva, — rad. Oni su, stoga, i u direktnoj suprotnosti sa formom u kojoj su individue društva dosad nalazile svoj puni izraz, — sa državom, i moraju srušiti tu državu da bi bili priznati kao ličnosti.

★

Iz čitavog dosadašnjeg izlaganja proizlazi da** je zajednički odnos u koji su stupale individue jedne klase i koji je bio uslovljen njihovim zajedničkim interesima u odnosu na nekog trećeg, uvek bio zajednica kojoj su te individue pripadale samo kao prosečne individue, samo ukoliko su živele u uslovima egzistencije svoje klase, — odnos u kome one nisu učestvovala kao individue, već kao članovi klase. Naprotiv, kod zajednice revolucionarnih proletera, koji stavljaju pod svoju kontrolu svoje uslove egzistencije i ||59| uslove egzistencije svih članova društva, sasvim je obrnut slučaj; u njoj individue učestvuju kao individue. Upravo udruživanje individua (naravno, pod

* [Prvobitna varijanta rukopisa:] nad čim im *društvena* organizacija ne može dati kontrolu

** [U rukopisu precrtano:] su individue koje su se oslobađale u svakoj istorijskoj eposi dalje razvijale samo sopstvene već postojeće, njima date uslove egzistencije.

¹ Rukopis oštećen. — ² parcela

pretpostavkom da postoje današnje razvijene proizvodne snage) stavlja pod njihovu kontrolu uslove slobodnog razvitka i kretanja individua, uslove koji su dotle bili prepušteni slučaju i koji su postali nešto samostalno u odnosu na pojedinačne individue upravo njihovim podvajanjem kao individua, njihovim nužnim udruživanjem, koje je uslovljeno podelom rada, i zahvaljujući njihovom podvajanju postalo za njih tuđa veza. Dosadašnje udruživanje bilo je samo (ni u kom slučaju proizvoljan, kao što se to pretpostavlja npr. u *Contrat social*^[47], već nužan) sporazum (uporedi npr. obrazovanje severno-američke države i južnoameričkih republika) o tim uslovima u kojima je, zatim, individuama pružena mogućnost da koriste slučajnost. To pravo da se u okviru izvesnih uslova neometano koristi slučajnost nazivano je dosad ličnom slobodom. — Naravno, ti uslovi egzistencije su samo u tom trenutku postojeće proizvodne snage i oblici opštenja.

★

Komunizam se od svih dosadašnjih pokreta razlikuje po tome što ruši osnovu svih dosadašnjih odnosa proizvodnje i opštenja, i prema svim spontano nastalim pretpostavkama prvi se svesno odnosi kao prema tvorevinama dotadašnjih ljudi, lišava ih njihovog spontanog karaktera i podređuje vlasti udruženih individua. Stoga njegovo uvođenje ima u suštini ekonomski karakter, — materijalno uspostavljanje uslova za to udruživanje; ono postojeće uslove pretvara u uslove za to udruživanje. Postojeće, — što ga komunizam stvara, — predstavlja upravo stvarnu bazu koja onemogućava sve što postoji nezavisno od individua, ukoliko to što postoji ipak nije ništa drugo do proizvod dotadašnjeg opštenja samih individua. Dakle, komunisti se praktično odnose prema uslovima stvorenim dotadašnjom proizvodnjom i opštenjem kao prema neorganskim, ali pri tom ne uobražavaju da je plan ili odluka dotadašnjih generacija bila da im daju materijal, niti veruju da su ti uslovi bili neorganski za individue koje su ih stvarale. ||60| Razlika između individue kao ličnosti i slučajne individue nije razlika u pojmovima već istorijski fakat. Ova razlika ima različit smisao u raznim vremenima, npr. stalež kao nešto slučajno za individuu u 18. veku, plus ou moins¹ i porodica. To je razlika koju ne pravimo mi za svako vreme, već koju svako vreme pravi među raznim elementima koje zatiče, i to ne po pojmu, već prinuđeno materijalnim životnim kolizijama. Ono što se kasnijem vremenskom periodu, nasuprot pređašnjem, čini slučajnim, dakle slučajnim i među elementima koje je nasledio od pređašnjeg, predstavlja oblik opštenja koji je odgovarao određenom razvitku proizvodnih snaga. Odnos proizvodnih snaga prema obliku opštenja jeste odnos oblika opštenja

¹ više-manje

prema* radu ili delatnosti individua. (Osnovni oblik ove delatnosti** je, naravno, materijalni, od koga zavise svi drugi duhovni, politički, verski itd. Davanje različitih oblika materijalnom životu je, naravno, svaki put zavisno od već razvijenih potreba, a i stvaranje i podmirenje tih potreba i samo predstavlja istorijski proces, koji se ne može naći ni kod jedne ovce ili psa (glavni argument Stirnera koji on uporno potrže — *adversus* hominem¹⁽⁴⁸⁾), mada su ovce i psi u svom sadašnjem obliku svakako, ali malgré eux², proizvodi jednog istorijskog procesa.) Uslovi u kojima individue međusobno opšte sve dok se ne pojavi protivrečnost predstavljaju uslove koji spadaju u njihovu individualnost, koji nisu nešto spoljašnje za njih, uslove u kojima ove određene individue, koje egzistiraju u određenim odnosima, jedino i mogu proizvoditi svoj materijalni život i ono što je s njim u vezi, dakle, predstavljaju uslove njihove samodelatnosti i proizvod su te samodelatnosti.*** Određeni uslov pod kojim oni proizvode odgovara dakle, — sve dok se ||61| ne pojavi protivrečnost — njihovoj stvarnoj uslovljenosti, njihovom jednostranom postojanju, čija se jednostranost pokazuje tek zahvaljujući pojavi protivrečnosti i, prema tome, postoji samo za one koji dolaze kasnije. Tada se ovaj uslov javlja kao slučajni okov, i svest o tome da on predstavlja okov pripisuje se onda i pređašnjem vremenskom periodu.

Ti različiti uslovi, koji se prvo javljaju kao uslovi samodelatnosti, a kasnije kao njeni okovi, čine u čitavom istorijskom razvitku povezani niz oblika opštenja, čija se povezanost sastoji u tome što se na mesto ranijeg oblika opštenja, koji je postao okov, stavlja nov koji odgovara razvijenijim proizvodnim snagama a time i progresivnijem načinu samodelatnosti individua, oblik koji à son tour³ opet postaje okov i tada biva zamenjen drugim oblikom. Pošto ovi uslovi na svakom stupnju odgovaraju istovremenom razvitku proizvodnih snaga, njihova istorija je ujedno i istorija proizvodnih snaga koje se razvijaju i koje preuzima svaka nova generacija, a time i istorija razvitka snaga samih individua.

Pošto se taj razvitak odvija stihijski, tj. nije podređen nekom celokupnom planu slobodno udruženih individua, to on polazi od raznih mesta, plemena, nacija, grana rada itd., od kojih se svako na početku razvija nezavisno od onih drugih a tek postepeno stupa u vezu sa tim drugima. Zatim, taj razvitak se odvija veoma sporo; razni stupnjevi i interesi nikad ne bivaju potpuno pobeđeni, već samo

* [U rukopisu precrtano:] samodelatnosti

** [Prvobitno u rukopisu:] samodelatnosti

*** [Marxova napomena na margini:] Proizvodnja samog oblika opštenja.

podređeni pobedonosnom interesu, i još vekovima se povlače uporedo s njim. Odavde sledi da, čak u okviru jedne nacije, individue — i ako se ne uzmu u obzir njihovi imovinski odnosi — imaju sasvim različite tokove razvitka, i da neki raniji interes, čiji je odgovarajući oblik opštenja već potisnut oblikom koji odgovara nekom kasnijem interesu, još dugo ostaje tradicionalna vlast u zajednici, prividnoj zajednici koja je samostalna u odnosu na individue (država, pravo), a ta se vlast, konačno, može srušiti samo revolucijom. Odavde se takođe jasno vidi zašto se kod pojedinih stvari, ||62| koje se mogu uopštenije sažeti, ponekad čini da je svest otišla dalje od empirijskih odnosa istog doba, tako da je u borbama neke kasnije epohe moguće oslanjati se na autoritet teoretičara pređašnje epohe.

Nasuprot tome, u zemljama koje, kao Severna Amerika, počinju od početka u već razvijenoj istorijskoj eposi, razvitak se odvija vrlo brzo. Takve zemlje nemaju nikakve druge spontano nastale pretpostavke osim individua koje se tamo naseljavaju i koje su na to nagnali takvi oblici opštenja u starim zemljama koji nisu odgovarali njihovim potrebama. One, dakle, razvitak počinju sa najprogresivnijim individuama starih zemalja, a stoga i sa najrazvijenijim oblikom opštenja koji odgovara tim individuama, još pre nego što taj oblik opštenja uspe da se nametne u starim zemljama. Takav je slučaj sa svim kolonijama, ukoliko one nisu čisto vojne ili trgovinske baze. Dokaz za to su Kartagina, grčke kolonije i Island u 11. i 12. veku. Slična stvar se događa prilikom osvajanja, kad se osvojenoj zemlji prenosi u gotovom vidu oblik opštenja razvijen na drugom tlu; dok je on u svojoj domovini još uvek opterećen interesima i odnosima iz pređašnjih epoha, ovde se može i mora potpuno i bez smetnji učvrstiti, već i zato da bi osvajačima obezbedio trajnu vlast. (Engleska i Napulj posle normanskog osvajanja, kad su dobili najsavršeniji oblik feudalne organizacije.)

★

Čini se da čitavom ovom shvatanju istorije protivreči činjenica osvajanja. Dosad su sila, rat, pljačkanje, razbojničko ubistvo itd. uzimani za pogonsku silu istorije. Mi se ovde možemo ograničiti samo na glavne tačke i stoga ćemo uzeti samo najupadljiviji primer, razaranje jedne stare civilizacije, koje je izvršio varvarski narod, i početak obrazovanja nove strukture društva, koje se na to nadovezuje. (Rim i varvari, feudalizam i Galija, Istočno Rimsko Carstvo i Turci.) ||63| Kod osvajačkog varvarskog naroda sam rat još predstavlja, kao što je već gore nagovešteno, normalan oblik opštenja, koji se utoliko revnosnije koristi ukoliko više porast stanovništva, u uslovima uobičajenog i za njega jedino mogućeg primitivnog načina proizvodnje, stvara potrebu za novim sredstvima za proizvodnju. U Italiji je, na protiv, zahvaljujući koncentraciji zemljišne svojine (izazvanoj ne

samo kupovinama na veliko i zaduživanjem već i nasleđivanjem, pošto su usled krajnje nebrige i retkih ženidbi stare porodice postepeno izumirale a njihov posed prelazio u vlasništvo malobrojnih), i zahvaljujući pretvaranju te svojine u pašnjake (prouzrokovanom ne samo uobičajenim, i danas važećim ekonomskim uzrocima, već i uvozom opljačkanog i kao danak dobijenog žita i, kao posledica toga, odsustvom potrošača za italijanske žitarice), dakle, u Italiji je slobodno stanovništvo skoro bilo iščezlo, sami robovi su sve više izumirali i bilo je nužno stalno ih zamenjivati novima. Ropstvo je ostalo osnova čitave proizvodnje. Plebejci, koji su po svom položaju bili negde između slobodnih i robova, nikad nisu otišli dalje od lumpenproletarijata. Uopšte, Rim nikad nije prerastao okvire grada i sa provincijama je imao gotovo jedino političku vezu, koju je, naravno, političkim događajima bilo moguće i prekinuti.

*

Nema ničeg uobičajenijeg od predstave da je u istoriji dosada bilo važno samo *uzimanje*. Varvari *uzimaju* Rimsko Carstvo, i činjenicom tog uzimanja objašnjava se prelaz od starog sveta u feudalizam. Međutim, u slučaju uzimanja koje vrše varvari sve zavisi od okolnosti da li nacija koju osvajaju ima razvijene industrijske proizvodne snage, kao što je slučaj kod savremenih naroda, ili njene proizvodne snage uglavnom počivaju samo na njenoj ujedinjenosti i* zajedničnosti. Uzimanje je, zatim, uslovljeno predmetom koji se uzima. Imovina nekog bankara koja se sastoji u vrednosnim hartijama ne može se uopšte uzeti ako se onaj koji uzima ne potčini uslovima proizvodnje i opštenja u osvojenoj zemlji. To isto važi i za čitav industrijski kapital neke moderne industrijske zemlje. I najzad, uzimanju svuda vrlo brzo dođe kraj, a kad više nema šta da se uzme, mora se početi s proizvodnjom. Iz ove nužnosti proizvodnje, koja se vrlo brzo javlja, sledi ||64| da oblik zajedničnosti koji uzimaju nastanjeni osvajači mora odgovarati stepenu razvitka zatečenih proizvodnih snaga, ili se, ukoliko to od samog početka nije slučaj, mora menjati u skladu sa proizvodnim snagama. Ovim se objašnjava i činjenica, koja se u periodu posle seobe naroda, kako se tvrdi, može svuda zapaziti, naime da je sluga bio gospodar, i da su osvajači vrlo brzo primali jezik, obrazovanje i običaje od osvojenih.

Feudalizam uopšte nije prenet u gotovom obliku iz Nemačke, već se njegovo poreklo kod osvajača nalazi u ratničkoj organizaciji vojske za vreme samog osvajanja, a ta organizacija se tek posle osvajanja, zahvaljujući uticaju proizvodnih snaga koje su postojale u osvojenim zemljama, razvila u pravi feudalizam. U kojoj je meri ovaj oblik bio uslovljen proizvodnim snagama, pokazuju neuspeli poku-

* [U rukopisu precrtano:] njenom zajedničkom delanju koliko je to moguće

šaji da se učvrste drugi oblici potekli iz starorimskih reminiscencija (Karlo Veliki itd.).

Produžiti. —

★

U krupnoj industriji i konkurenciji svi uslovi egzistencije, sve uslovljenosti i jednostranosti individua stopljeni su u dva najprostija oblika: privatnu svojinu i rad. Novac je svaki oblik opštenja i samo opštenje učinio slučajnim za individue. Dakle, već u novcu su koreni toga što je čitavo dosadašnje opštenje bilo samo opštenje individua pod određenim uslovima, a ne individua kao individua. Ovi uslovi svedeni su na dva — akumulirani rad ili privatna svojina, ili stvarni rad. Prestane li jedan od njih da postoji, prekida se i opštenje. I sami moderni ekonomisti, npr. Sismondi, Cherbuliez itd., association des individus¹ suprotstavljaju association des capitaux². S druge strane, same individue su potpuno podređene podeli rada i na taj način doveđene u najpotpuniju uzajamnu zavisnost. Ukoliko se u okviru rada suprotstavlja radu, privatna svojina se razvija iz nužnosti akumulacije, i na početku još ima oblik zajedničnosti, ali se u toku daljeg razvitka sve više približava modernom obliku privatne svojine. Podelom rada data je već od samog početka i podela *uslova* rada, oruđa i materijala, a time i rascepanost akumuliranog kapitala među raznim vlasnicima, a ovim i rascep između kapitala i rada, i razni oblici same svojine. Što se više razvija podela rada i što više raste akumulacija, to oštrije postaje i ovaj rascep. Sam rad može postojati samo pod pretpostavkom tog rascepa.

★

(Lična energija individua pojedinih nacija — Nemci i Amerikanci — energija već zahvaljujući ukrštanju rasa — zato su Nemci kretenasti — u Francuskoj, Engleskoj itd. tuđinski narodi preneti na već razvijeno, u Americi na sasvim novo tlo, u Nemačkoj je starosedelačko stanovništvo mirno ostalo na istom mestu.)

★

Dakle, ovde se pokazuju dve činjenice. Prvo, proizvodne snage se javljaju kao nešto sasvim nezavisno i otrgnuto od individua, kao svet za sebe pored individua, a razlog za to je okolnost da individue, čije su one snage, egzistiraju podvojeno i stoje u uzajamnoj suprotnosti, dok ove snage, s druge strane, predstavljaju stvarne snage samo u opštenju i povezanosti tih individua.* Dakle, na jednoj strani —

* [Engelsova napomena na margini:] Sismondi.

¹ asocijaciju individua — ² asocijaciji kapitala

totalitet proizvodnih snaga, koje su dobile tako reći stvarstveni oblik, i za same individue više nisu snage individua već privatne svojine, i stoga predstavljaju snage individua samo ukoliko su te individue privatni vlasnici. Ni u jednoj ranijoj eposi proizvodne snage nisu dobile taj oblik, nevažan za opštenje individua *kao* individua, zato što je samo njihovo opštenje bilo još uvek ograničeno. Na drugoj strani, nasuprot tim proizvodnim snagama stoji većina individua, od kojih su ove snage otrgnute i koje su stoga lišene svake stvarne životne sadržine, postale apstraktne individue, ali njima se tek na taj način i pruža mogućnost da *kao individue* stupe u međusobnu vezu.

Jedina veza koju one još imaju sa proizvodnim snagama i svojom sopstvenom egzistencijom, rad, izgubio je kod njih svaki privid samodelatnosti i održava im ||66| život samo na taj način što ga sakati. Dok su u ranijim periodima samodelatnost i proizvođenje materijalnog života bili odvojeni na taj način što su padali u deo raznim osobama, a proizvođenje materijalnog života je zbog ograničenosti samih individua još smatrano za podređenu vrstu samodelatnosti, sada se oni tako razdvajaju da se uopšte materijalni život javlja kao cilj, a proizvođenje tog materijalnog života, rad (koji predstavlja sada jedino moguć ali, kao što vidimo, negativan oblik samodelatnosti), kao sredstvo.

Prema tome, sada se došlo dotle da individue moraju sebi prisvojiti postojeći totalitet proizvodnih snaga, ne samo zato da bi mogle postići samodelatnost, već uopšte zato da bi obezbedile svoju egzistenciju.* Ovo prisvajanje je pre svega uslovljeno predmetom koji treba prisvojiti, — proizvodnim snagama koje su razvijene u totalitet i postoje samo u okviru univerzalnog opštenja. Dakle, ovo prisvajanje mora već zbog toga imati univerzalan karakter koji odgovara proizvodnim snagama i opštenju. Samo prisvajanje tih snaga nije ništa drugo do razvitak individualnih sposobnosti koje odgovaraju materijalnim oruđima za proizvodnju. Već i stoga prisvajanje totaliteta oruđa za proizvodnju predstavlja razvitak totaliteta sposobnosti u samim individuama. Ovo prisvajanje je, zatim, uslovljeno i individuama koje ga vrše. Samo su proleter i našeg doba, potpuno isključeni iz svake samodelatnosti, kadri da postignu svoju potpunu, ne više ograničenu samodelatnost, koju čini prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga i na taj način određen razvitak totaliteta sposobnosti. Sva ranija revolucionarna prisvajanja bila su ograničena, individue, čija je samodelatnost bila skućena ograničenim oruđem za proizvodnju i ograničenim opštenjem, prisvajale su to ograničeno oruđe ||67| za proizvodnju i stoga su dovele samo do nove ograničenosti. Njihovo

* [Prvobitna varijanta rukopisa:] Prema tome, sada se došlo dotle da individue više uopšte ne mogu prisvajati proizvodne snage koje su razvijene u totalitet i povezane sa univerzalnim opštenjem.

oruđe za proizvodnju je postalo njihovo vlasništvo, ali one same su ostale podređene podeli rada i svom sopstvenom oruđu za proizvodnju. U slučaju svih dosadašnjih prisvajanja mnoštvo individua je ostalo podređeno jednom jedinom oruđu za proizvodnju; u slučaju prisvajanja proletera masa oruđa za proizvodnju mora biti podređena svakoj individui a svojina svim individuama. Moderno univerzalno opštenje moguće je podrediti individuama samo na taj način što se ono podređuje svim individuama.

Prisvajanje je, zatim, uslovljeno načinom na koji se mora vršiti. Ono se može izvršiti samo takvim ujedinjenjem koje, zahvaljujući karakteru samog proletarijata, može biti, opet, samo univerzalno, i takvom revolucijom u kojoj se, s jedne strane, ruši moć dotadašnjeg načina proizvodnje i opštenja i društvene strukture, i, s druge strane, razvija univerzalni karakter i energija proletarijata nužna za izvršenje tog prisvajanja, a proletarijat se zatim otresa svega što mu je ostalo od njegovog dotadašnjeg društvenog položaja.

Tek na ovom stupnju samodelatnost se poklapa sa materijalnim životom, što odgovara razvitku individua u totalne individue i odbacivanju svega što je stihijski nastalo; tada jedno drugom odgovaraju i pretvaranje rada u samodelatnost i pretvaranje dotadašnjeg uslovljenog opštenja u opštenje individua kao takvih. S prisvajanjem totalnih proizvodnih snaga od strane udruženih individua prestaje da postoji privatna svojina. Dok se u dotadašnjoj istoriji uvek neki poseban uslov javljao kao nešto slučajno, sada je podvajanje samih individua, posebno privatno privređivanje svakog od njih postalo slučajno.

Individue koje više nisu ||68| podređene podeli rada filozofi su zamislili kao ideal koji su nazvali »čovjek«, a čitav proces koji smo mi izložili oni su shvatili kao proces razvitka »čovjeka«, tako da je dosadašnjim individuama na svakom stupnju istorijskog razvitka podmetan »čovjek« i prikazivan kao pogonska snaga istorije. Tako je čitav proces shvaćen kao proces samootuđenja »čovjeka«, a to uglavnom dolazi otuda što je prosečna individua kasnijeg stupnja uvek podmetana ranijem stupnju, a kasnija svest individuama ranijeg perioda.* Ovo preokretanje, koje od samog početka apstrahuje stvarne uslove, omogućilo je da se cela istorija pretvori u proces razvitka svesti.

★

Građansko društvo obuhvata celokupno materijalno opštenje individua u okviru određenog stepena razvitka proizvodnih snaga. Ono obuhvata celokupan trgovinski i industrijski život jednog stupnja, i utoliko prelazi granice države i nacije, mada se, s druge strane, mora spolja isticati kao nacionalnost, a unutra se ustrojavati kao država.

* [Marxova napomena na margini:] Samootuđenje

Reč građansko društvo pojavila se u osamnaestom veku, kad su se odnosi svojine već bili izvukli iz antičke i srednjovekovne zajedničnosti. Građansko društvo kao takvo razvija se tek uporedo sa buržoazijom; međutim, tim istim imenom uvek je nazivana društvena organizacija koja se razvija neposredno iz proizvodnje i opštenja i koja u svako doba predstavlja osnovu države i ostale idealističke nadgradnje.

*

Odnos države i prava prema svojini

Prvi oblik svojine je kako u antičkom svetu tako i u srednjem veku plemenska svojina, uslovljena kod Rimljana uglavnom ratom, a kod ||69| Germana stočarstvom. Usled toga što je u jednom gradu zajedno stanovalo više plemena, kod antičkih naroda* se plemenska svojina javlja kao državna svojina, a pravo pojedinca na nju kao čisto *possessio*¹, koje se, međutim, kao i plemenska svojina uopšte, ograničava samo na zemljišnu svojinu. Prava privatna svojina javlja se kod starih, kao i kod savremenih naroda, kad i pokretna svojina. — (Ropstvo i zajedničnost) (*dominium ex jure Quiritum*²). Kod naroda koji su izašli iz srednjeg veka plemenska svojina tako u svom razvitku prolazi kroz razne stupnjeve — feudalnu zemljišnu svojinu, korporativnu pokretnu svojinu, manufakturni kapital — sve do modernog kapitala, uslovljenog krupnom industrijom i univerzalnom konkurencijom, do čiste privatne svojine, koja je odbacila svaki privid zajednice i isključila svaki uticaj države na razvitak svojine. Toj modernoj privatnoj svojini odgovara moderna država, koju pomoću poreza postepeno kupuju privatni sopstvenici i koja potpuno prelazi u njihove ruke zahvaljujući sistemu državnih dugova; postojanje te države, izraženo u porastu i padu kursa državnih hartija od vrednosti na berzi, postalo je potpuno zavisno od komercijalnog kredita koji joj daju privatni sopstvenici, buržuji. Već i zbog toga što je *klasa*, a ne više *stalež*, buržoazija je prinuđena da se organizuje u nacionalnim a ne više samo u lokalnim okvirima, i da svom prosečnom interesu da opšti oblik. Emancipacijom privatne svojine od zajednice država je postala posebna egzistencija pored i izvan građanskog društva; ali ona nije ništa drugo do oblik organizacije koji buržuji kako prema spolja tako i prema unutra sebi nužno daju u cilju uzajamne garancije svoje svojine i svojih interesa. U današnje vreme samostalnost

* [U rukopisu precrtano:] (naročito Rima i Sparte)

¹ uzimanje u posed — ² svojina starorimskih građana zajemčena zakonom

države postoji još jedino u takvim zemljama u kojima se staleži nisu potpuno razvili u klase, u kojima staleži, uklonjeni u progresivnijim zemljama, još igraju neku ulogu, i gde postoji neka mešavina, — u kojima, stoga, nijedan deo stanovništva ne može da zagospodari drugim. Takav je slučaj osobito u Nemačkoj. Najsavršeniji primer moderne države je Severna ||70| Amerika. Noviji francuski, engleski i američki pisci se svi slažu u tome da država postoji samo radi privatne svojine, tako da je to prešlo i u običnu svest.

Pošto država predstavlja oblik u kome individue vladajuće klase ostvaruju svoje zajedničke interese i u kome se čitavo građansko društvo jedne epohe sažima, odatle sledi da su sve zajedničke institucije oposredovane državom, da dobijaju politički oblik. Odatle proizlazi i iluzija da se zakon zasniva na volji, i to na *slobodnoj* volji, otrgnutoj od svoje realne osnove. Isto tako se, opet, i pravo svodi na zakon.

Privatno pravo se razvija istovremeno sa privatnom svojinom iz raspadanja spontano nastale zajednice. Kod Rimljana je razvitak privatne svojine i privatnog prava prošao bez nekih industrijskih i komercijalnih posledica, zato što je čitav njihov način proizvodnje ostao isti kao i ranije.* Kod savremenih naroda, kod kojih se feudalna zajednica raspala zahvaljujući industriji i trgovini, sa nastankom privatne svojine i privatnog prava započela je nova faza sposobna da se dalje razvija. Već prvi grad koji je u srednjem veku imao razvijenu pomorsku trgovinu, Amalfi,^[49] razvio je i pomorsko pravo. Čim su, prvo u Italiji a kasnije i u drugim zemljama, industrija i trgovina dalje razvile privatnu svojinu, odmah je opet prihvaćeno i postalo autoritet razvijeno rimsko privatno pravo. Kad je kasnije buržoazija stekla toliku moć da su vladari počeli uzimati u zaštitu njene interese, da bi uz pomoć buržoazije srušili feudalno plemstvo, u svim zemljama (u Francuskoj u 16. veku) počelo je stvarno da se razvija pravo, i taj razvitak se u svim ||71| zemljama, izuzimajući Englesku, odvijao na bazi rimskog kodeksa. I u Engleskoj su se morala koristiti načela rimskog prava za dalji razvitak privatnog prava (naročito u vezi sa pokretnom svojinom). (Ne treba zaboraviti da pravo, kao ni religija, nema svoju sopstvenu istoriju.)

U privatnom pravu su postojeći odnosi svojine izraženi kao rezultat opšte volje. Samo jus utendi et abutendi¹ izražava, s jedne strane, činjenicu da je privatna svojina postala sasvim nezavisna od zajednice, i, s druge strane, iluziju da sama privatna svojina počiva na čistoj privatnoj volji, na proizvoljnom raspolaganju stvarju. U praksi

* [U rukopisu precrtano:] i taj razvitak nije bio posledica širenja industrije i trgovine [Engelsova napomena na margini:] (Zelenaštvo!)

¹ pravo da se neka stvar neograničeno upotrebljava i zloupotrebljava

abuti¹ ima vrlo određene ekonomske granice za privatnog sopstvenika, ukoliko ovaj ne želi da njegova svojina a time i njegovo jus abutendi pređu u druge ruke, pošto uopšte stvar, posmatrana samo u odnosu prema njegovoj volji, i nije nikakva stvar, već tek u toku opštenja i nezavisno od prava postaje stvar, prava svojina (*odnos*, ono što filozofi nazivaju idejom).^{*} Ova juristička iluzija — koja pravo svodi na čistu volju — u daljem toku razvitka odnosa svojine nužno dovodi do toga da neko može pravno polagati pravo na neku stvar a da tu stvar stvarno ne poseduje.^{**} Ako, npr., usled konkurencije neki komad zemlje prestane da donosi rentu, onda njegov vlasnik, istina, i dalje pravno polaže pravo na njega zajedno sa jus utendi et abutendi, ali s njim ne može ništa da uradi; kao sopstvenik ne poseduje ništa, osim ako pored toga nema još dovoljno kapitala za obrađivanje svoje zemlje. Na osnovu te iste iluzije pravnika može se objasniti i okolnost što je za njih i za svaki kodeks uopšte slučajnost to što individue stupaju u međusobne odnose, npr. zaključuju ugovore, i što taj kodeks smatra da su ti odnosi takvi da se u njih [može]² po volji stupati i istupati iz njih ||72| i da njihova sadržina potpuno [za]²visi od individualne [samo]²volje ugovorača.

Kad god su se zahvaljujući razvi[tku]² industrije i trgovine obrazovali novi oblici opštenja, npr. osiguravajuće itd. kompanije, pravo je bilo prinuđeno da ih prihvati kao načine sticanja svojine.^[50]

★

Uticaj podele rada na nauku.

Šta je *represija* kod države, prava, morala itd.

[U]² zakonu buržuji moraju dati sebi opšti izraz baš zato što vladaju kao klasa.

Prirodna nauka i istorija.

Ne postoji istorija politike, prava, nauke itd., umetnosti, religije itd.^{***}

★

* [Marxova napomena na margini:] *Odnos za filozofe=ideja*. Oni poznaju samo odnos »čoveka kao takvog« prema samom sebi i stoga svi stvarni odnosi za njih postaju ideje.

** [Marxova napomena na margini:] Volju nad voljom stvarna itd.

*** [Marxova napomena na margini:] »Zajednici« onakvoj kakva se javlja u antičkoj državi, feudalnom sistemu, apsolutnoj monarhiji, toj vezi odgovaraju naročito religiozne predstave.